

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ხელნაწერის უფლებით

მერაბ ჩუხუა

ბგერათშესატყვისობათა სისტემა ქართველურ-ნახურ ენებში

10. 02. 09 — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის
სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად
წარმოდგენილი დისერტაციის

ავტორ ე ფ ე რ ა ტ ი

თბილისი
2006

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ხელნაწერის უფლებით

მერაბ ჩუხუა

ბგერათშესატყვისობათა სისტემა ქართველურ-ნახურ ენებში

10. 02. 09. — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის
სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად
წარმოდგენილი დისერტაციის

ავტორეფერატი

თბილისი
2006

ნაშრომი შესრულებულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა განყოფილებაში.

ოფიციალური ოპონენტები: **კოტე ჰრელაშვილი** ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

თედო უთურგაიძე ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

ვაჟა შენგელია ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

დისერტაციის დაცვა გაიმართება 2006 წლის 27 ივნისს, 12 საათზე, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში ფილოლოგიის მეცნიერებათა დარგის P 10.09. №8 სადისერტაციო საბჭოს სხდომაზე.

მისამართი: 0108, თბილისი, პ. ინგოროყვას ქ. №8 (სხდომათა დარბაზი, I სართული).

დისერტაციის გაცნობა შეიძლება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკაში.

ავტორეფერატი დაიგზავნა 2006 წლის 25 მაისს

სადისერტაციო საბჭოს

სწავლული მდივანი *თ. ვაჭაყაძე*

ფილოლ. მეცნ. დოქტორი

პროფესორი **თ. ვაშაკიძე**

ნაშრომის ზოგადი დახასიათება

თემის აქტუალურობა. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ჯგუფებს შორის არსებული რეგულარული და კანონ-ზომიერი ბგერათშესატყვისობათა გამოვლენა ლინგვისტური კავკასიოლოგიის უმთავრეს ამოცანათაგანია. ქართველური და ნახური ენების ფონოლოგიური სისტემებისა და საერთო ლექსიკური ფონდის ძირ-ფუძეთა სტრუქტურული მოდელის რეკონსტრუქცია, ხოლო შემდგომ ეტაპზე მათი ფუძე-ენათა დონეზე ისტორიულ-შედარებითი შესწავლა დიდი ხანია გადაუჭრელ პრობლემად დგას თანამედროვე იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წინაშე. ცალკეულ ჯგუფებს (*resp.* საერთო-ქართველურსა და საერთონახურ ენებს) შორის ბგერათშესატყვისობათა გამოვლენა, ასევე ამოსავალ ფონემათა სისტემური ცვალების ისტორიის დადგენა, უაღრესად აქტუალურია ახლა, როდესაც აქტიურად წარმოიჩნდა ისტორიულ-შედარებითი ხასიათის შემაჯამებელი ნაშრომების (ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის, შედარებითი და ეტიმოლოგიური ლექსიკონების...) დამუშავების აუცილებლობა: ცალკეულ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ჯგუფებს შორის შედარებითი გრამატიკების შექმნა დროის მოთხოვნაა.

ერთი ჯგუფის ენათა ფუძეენური ფონოლოგიური სისტემისა და ძირითადი ლექსიკური ფონდის ფუძეთა რეკონსტრუქცია და გენეზისურად მონათესავე მეორე ჯგუფის ენათა ფუძე-ენის ანალოგიურ მონაცემებთან ერთად მათი ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი გადაუჭარბებელი მნიშვნელობისაა ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის, ენობრივი ისტორიისა და უნივერსალიების თვალსაზრისით ფასეული შედეგების მოსაპოვებლად.

თად მათი ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი გადაუჭარბებელი მნიშვნელობისაა ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის, ენობრივი ისტორიისა და უნივერსალიების თვალსაზრისით ფასეული შედეგების მოსაპოვებლად.

კვლევის მიზანი და ობიექტი. ჩატარებული კვლევა-ძიება მიზნად ისახავდა საერთოქართველური და საერთონახური ფუძე-ენების ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის საკვანძო საკითხების შესწავლას. საკვლევ ენათა მდიდარ მონაცემებზე დაყრდნობით და არსებული მოსაზრებების, აქამდე მოპოვებული კვლევის შედეგების მაქსიმალურად გათვალისწინებით უმთავრეს ამოცანას წარმოადგენდა ჯერ ამოსავალ ფონოლოგიურ სისტემათა ფუძე-ენისეული მოდელებისა და მდგომარეობის რეკონსტრუქცია, ხოლო შემდგომ ეტაპზე ურთიერთშედარება, რათა გამოვლენილიყო ქართველურ-ნახური ბგერათმესატყვისობების სისტემა, რაც უტყუარი საბუთია ამ ენებს შორის არსებული ნათესაობრივი დამოკიდებულების დასამტკიცებლად. დასახელებული ენების ფონოლოგიურ სისტემათა თვალსაჩინო მსგავსების გარდა, კვლევისას ჩვენს ყურადღებას მიიქცევდა ცალკეულ ჯგუფთა ფონემატურ სტრუქტურებს შორის ფიქსირებული სხვაობები. ისტორიულად დადასტურებულ ენებში უნდა მოგვეხდინა მწყობრი, მაგრამ განსხვავებული ფონოლოგიური სისტემების გაერთმნიშვნელიანება, საერთო არქეტიპზე დაყვანა. გარდა ამისა, უნდა დაგვედგინა არაერთგვაროვანი და არაერთდროული სპონტანურ-სპორადული ფონეტიკური

პროცესების რელატიური ქრონოლოგია, რასაც ეფუძნება გამოვლენილი ბგერათშესატყვისობები.

სპეციალურად დასახული მიზნის მისაღწევად დამუშავდა ოთხასგვერდიანი ქართველურ-ნახური შედარებითი ლექსიკონი, რომელშიც ათასზე მეტი საერთო წარმომავლობის ლექსიკური ერთეული შევიდა. საპაექროდ წარმოდგენილი ნაშრომი ეფუძნება დასახელებულ შედარებით ლექსიკონს, რომლის დასამუშავებლად გამოყენებულ იქნა ავტორის მიერ ადგილზე მოპოვებული ენობრივი მასალა, ორივე ქვეჯგუფის ენათათვის

კვლევის ძირითადი შედეგები და მეცნიერული სიახლე. იბერიულ ადრევე გამოქვეყნებული ტექსტები, ორენოვანი, შეპირისპირებითი, ეტიმოლოგიური და დარგობრივი ლექსიკონები. მასში, საკვლევი ობიექტიდან გამომდინარე, ძირითადად გამოყენებულია ქართველურ-ნახურ ენათა მასალა. საჭიროების შემთხვევაში დამოწმებულია სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემებიც. კავკასიური ენათმეცნიერების არსებობის მანძილზე პირველად იქნა წარმოდგენილი არგუმენტირებული და სათანადოდ დასაბუთებული რეგულარულ-კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობები ქართველურსა და ნახურ ენებს შორის. გამოვლენილ ფონემათკორესპონდენციებსა და ბგერათცვლილებებს სისტემური ხასიათი აქვს, რაც სარწმუნოს ხდის კვლევით მიღწეულ შედეგებს. გამოვლენილი ბგერათშესატყვისობების დამაჯერებლობა ცხადდება ერთი მორფემის ფარგლებში ხმოვნური და კონსონანტური ფონემათმიმართების სინქრონულობის ხარჯზე. გარდა ამისა, ცალმორ-

ფემიან ბეგათშესატყვისობათა ჩვენება მეორდება ერთზე მეტხმოვნიან ძირებში, მასვე მიჰყვება ფონემათკორესპონდენციები თანხმოვანკომპლექსთა დონეზე. ნაშრომში, ასევე, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენებით პირველად იქნა დადგენილი ნახურ-ქართველურ ენათა მთელი ფონოლოგიური სისტემის ამოსავალი ტიპი. ახლებურად მოხდა დასახელებულ ენათა ფონოლოგიური სისტემების ანალიზი, გენეზისისა და ისტორიული განვითარების მიმართულებათა განხილვა. აღდგენილია ამოსავალ ფონემათა ლოკალური რიგები და სათანადო ენობრივი მონაცემების საფუძველზე დასაბუთებულია ზოგ სპეციფიკურ ფონემათა მეორეული წარმომავლობა.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ძირის სტრუქტურის სპეციფიკიდან გამომდინარე, ბგერათშესატყვისობის მეთოდოლოგიის სრულყოფის მიზნით, შემოტანილია საურთიერთო მეტათეზისის ცნება, რომლის გამოყენებით საცნაური ხდება ე. წ. შებრუნებული წყობის ფუძეთა ისტორია. კერძოდ, გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ქართ. **ჩანთა** → **თანჩა** ტიპის გარდაქმნები სავარაუდოა საერთონახური ფუძე-ენისათვის, რასაც მხარს უჭერს დაღესტნურ ენათა სათანადო ძირთა ჩვენება, შდრ. ს.-ქართვ. *წუედ- „წვეთი, ცვარი“ : ს.-ნახ. *დარწ- ← *წარდ- — „მცირე წვიმა“ : დაღ. ენ.: ხუნდ. წად, ახვ. წარი ← *წადი „წვიმა“.., თაბ. წად-ალ „წვეთი“, აღ. წარ ← *წად, კრიწ. წადი „სითხე“. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ საერთო ლექსიკაში რეალურად გამოვლენილი საურთიერთო მეტათეზისის შემთხვევათა გათვალისწინე-

ბით გამოჩნდება დიდი პრესპექტივა ეტიმოლოგიური კვლევისა.

საერთოქართველური და საერთონახური ფონოლოგიური სისტემების შედარებითი შესწავლის გზით პირველად არის წარმოდგენილი **ამოსავალი ენის** ფონოლოგიური სისტემა. ამ შემთხვევაში **ამოსავალი ენის** ცნება უტოლდება **წინარე-ენას** ანუ იმ ენას, საიდანაც უშუალოდ მომდინარეობენ საერთონახური და საერთოქართველური ფუძე-ენები. ნაშრომში გამოთქმულია მოსაზრება, იმის თაობაზე, რომ დასახელებულ ფუძე-ენათა წინაპარენაში (resp. წინარე ენაში) **სისინა** და **შიშინა** სიბილანტების გვერდით ფუნქციონირებდა შუასიბილანტური რიგის **სისინ-შიშინა** თანხმოვნები, რომლებიც საერთოქართველურში გაშიშინდნენ — **ძ, ც, წ, ზ, ს**, → **ჭ ჩ ჭ ყ შ**, ხოლო საერთონახურში მათგან მივიღეთ როგორც **შიშინა**, ისე **სისინა** სიბილანტები — **ძ, ც, წ**, → **ჭ/ძ, ჩ/ც, ჭ/წ**.

ქართველურ-ნახურ ენათა კვლევის ისტორიაში ბგერათშესატყვისობის კანონზომიერებებზე დამყარებით პირველად იქნა რეკონსტრუირებული საერთოქართველური ენის ფარინგალური რიგის აფრიკატებისა და სპირანტების სრული სერია — ***ღ ჳ ყ ზ ჰ ჰა**. აღმოჩნდა, რომ წინარე-ენისთვის მკვიდრი იყო **თა-თა, ც-ცა, ჩ-ჩა** ანუ ნორმალური ~ ინსტენსიური ფონოლოგიური კორელაცია. გარდა ამისა ნაშრომში ახლებურად არის გადაჭრილი ზოგი საკითხი, რომლებიც რელატიური ქრონოლოგიისა და ძირ-ფუძეთა ჩამოყალიბების თვალსაზრისით იქცევენ ყურადღებას...

ნაშრომის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა. ნაშრომში წარმოდგენილი ლექსიკურ-გრამატიკული მასალა და მისი მეცნიერული ანალიზი, რომელიც ეფუძნება თანამედროვე იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერებისა და კომპარატივისტიკის მიღწევებს ფასეული უნდა იყოს ქართველურ-ნახური ენებისა და ხალხების ისტორიის აქტუალური საკითხების გამოწვლილვით შესასწავლად. მონოგრაფიას დართული ქართველურ-ნახური შედარებითი ლექსიკონი ამავე დროს ნახოლოგიაში პირველი, მეტ-ნაკლებად სრული, ეტიმოლოგიური ლექსიკონია; რომელშიც განხილული მრავალი ტერმინის ეტიმოლოგიის დადგენა ღირებულია კულტურის (*resp.* ცივილიზაციის) ისტორიის თვალსაზრისითაც. გარდა ამისა, საკვლევი ფუძე-ენებისა და მათი დიფერენციაციის საფუძველზე წარმოქმნილი ახალი ენობრივი ერთეულების ერთგვაროვანი ფონეტიკური პროცესები და ბგერათშესატყვისობანი უდავოდ მნიშვნელოვანია როგორც იბერიულ-კავკასიური ენების გენეალოგიური კლასიფიკაციის, ისე ზოგადლინგვისტური თვალსაზრისითაც.

მიღებული კვლევის შედეგები გამოადგებათ ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების პრობლემატიკით დაინტერესებულ პირთ, პროტობერიული კულტურის ისტორიის სპეციალისტებს, აგრეთვე პედაგოგებს — იბერიულ-კავკასიური ენების შედარებითი ფონეტიკისა და შედარებითი ლექსიკის, ენის ისტორიის სათანადო საკითხების სწავლებისას.

კვლევის მეთოდები. საკვლევი ობიექტის სპეციფიკის გათვალისწინებით მეთოდი ისტორიულ-შედარებითია; აღწერითი და ტიპოლოგიური მეთოდების გვერდით ფონოტაქტიკური წესების ჩამოსაყალიბებლად გამოყენებულია დიასისტემური მეთოდიც.

ნაშრომის აპრობაცია. ნაშრომი შესრულდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა განყოფილებაში. კვლევისას წარმოდგენილი დებულებები და მიღებული შედეგები მოხსენდა არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, რესპუბლიკურ რეგიონულ და საერთაშორისო სამეცნიერო სესიებს, კონფერენციებსა და სიმპოზიუმებს; მათი ერთი ნაწილი გამოქვეყნდა მონოგრაფიის, სტატიებისა და მასალების სახით.

ნაშრომის მოცულობა და სტრუქტურა. ნაშრომი შეიცავს კომპიუტერზე ნაბეჭდ 290 გვერდს. იგი შედგება შესავლის, ოთხი ნაწილის, რვა თავისა და ძირითადი დასკვნებისაგან. თითოეული თავი დაყოფილია პარაგრაფებად და წამძღვარებული აქვს შესავალი.

ნაშრომს წინ უძღვის სარჩევი და თან დაერთვის გამოყენებული და დამოწმებული ლიტერატურის სია.

ნაშრომის მოკლე შინაარსი

სადისერტაციო ნაშრომის „შესავალში“ მოკლედ არის წარმოდგენილი ავტორისეული თვალსაზრისი შესასწავლი საკითხების შესახებ. საკვლევ ენათა იმანენტური ბუნების მაქსიმალურად გათვალისწინებით განხილულია ის მეთოდები და ხერხები, რომელთა გამოყენებითაც შესაძლებელი ხდება მონათესავე ენებს შორის ბგერათშესატყვისობათა სისტემის დადგენა, ამოსავალი ფონოლოგიური სისტემისა და ძირ-ფუძეთა არქეტიპების რეკონსტრუქცია.

ავტორისეული სამეცნიერო კვლევის უშუალო და კონკრეტულ მიზანს წარმოადგენს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ორი ჯგუფის — ქართველურისა და ნახურის — ურთიერთდამოკიდებულების გარკვევა ისტორიულ-გენეზისური თვალსაზრისით. პრობლემის საბოლოოდ გადასაწყვეტად საჭიროა დასახელებულ ენებს შორის რეგულარული და კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობების გამოვლენა. თუ ქართველური და ნახური ენები ერთმანეთის მიმართ ნათესაობრივ დამოკიდებულებაში იმყოფებიან, აქ უნდა ჩანდეს რეგულარული და კანონზომიერი ფონემათმომართებები. ვინაიდან საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, რომ მონათესავე ენები წარმოშობით ერთი ენის კილოებია, ხოლო ბგერითი ცვლილებები ყველა ენაში ნამდვილად არის რეგულარული.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერებისათვის მეტად ღირებულია ქართველურ და ნახურ ენებს შორის გენეტიკური ურთიერთმიმართების დადგენა. ქართველურ ენათა ფუძენური წარმოშობის ლექსიკურ-გრამატიკული ინვერტარი-

სათვის სათანადო ნახური შესატყვისობის დაძებნით ჩვენ გვეძლევა უნიკალური შესაძლებლობა სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ჯგუფების ისტორიულ-გენეზისურად საერთო მონაცემებზე გასასვლელად. ნახურ ენებს ეკისრებათ გარდამავალი საფეხურის ფუნქცია სათანადო დაღესტნურ და აფხაზურ-ადიღურ ენათა საერთო მასალასთან დასაახლოვებლად. რადგან ნახური ჯგუფის ენების ნათესაურ-გენეზისური დამოკიდებულება სხვა კავკასიურ ენებთან აღიარებული ფაქტია.

წინამდებარე ნაშრომის შესავალ ნაწილში ასევე წარმოდგენილია საკვლევი პრობლემის მოკლე ისტორია და დასახელებულ ენათა შესწავლის დღევანდელი მდგომარეობა. აღინიშნა, რომ ცალკეული ჯგუფის ენების კვლევა-ძიების მდიდარი ტრადიციების მიუხედავად, მეტად გაძნელებულია ჯგუფებსშორისი მიმართების დადგენა და ეს უბანი კავკასიოლოგიის ნაკლებად შესწავლილ ობიექტად გამოჩნდება. აქვე საუბარია იმ სიძნელეების შესახებ, რომლებიც საანალიზო ენების ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკებისა და ეტიმოლოგიური ლექსიკონების არქონით არის გამოწვეული; ამ ხარვეზის აღმოსაფხვრელად სპეციალურად დამუშავდა ქართველურ-ნახური შედარებითი ლექსიკონი. ეს უკანასკნელი შეიცავს, საერთო ლექსიკური ფონდის გარდა, მორფოლოგიურ ინვენტარს ანუ ფორმანტთა სისტემას, ვინაიდან ბგერითი შესატყვისობები ფორმანტებშიც რელევანტურია; ის აისახება ენობრივი იერარქიის ყოველ საფეხურში, როგორცაა: ფონეტიკა-ფონოლოგია, მორფოლოგიური ინვენტარი, ლექსიკა.

პირველი ნაწილი

ვოკალური სისტემა

I თავი

§1. ქართველური და ნახური ენების ხმოვანთა სისტემის ამოსავალი ტიპი. საერთოქართველური ფუძე-ენური მდგომარეობა ვოკალური სისტემის სიმარტივით გამოირჩევა. აქ რეკონსტრუირდება ხუთი მარტივი **ა ე ი ო უ** ხმოვანი. საერთოქართველური სურათი თითქმის უცვლელად არის შენარჩუნებული ძველ ქართულ სამწერლო ენაში. ფუძეენური მარტივი სისტემის შემდგომი გართულება ნათლად ჩანს სვანურის მაგალითზე, სადაც ხუთი **ა ე ი ო უ** ხმოვნის გვერდით დასტურდება შეზღუდული დისტრიბუციის მქონე შემდეგი ხმოვნები: **ა ე ი ო უ გ გ̄ ა ო ო̄ ა̄ ო̄ ო̄.** ზანურის ვითარებაც ქართულისას ემთხვევა, თუმცა მეგრული დიალექტის ზუგდიდურ-სამურზაყანოულ კილოკავში ირაციონალური **გ** ხმოვანიც მკვიდრადა ზის.

საერთოქართველური ფუძე-ენისათვის მარტივ ხმოვანთა დისტრიბუცია თავისუფალი იყო. მისთვის არ ყოფილა დამახასიათებელი ხმოვანთა კომპლექსები ერთი მორფემის ფარგლებში.

თანამედროვე ნახურ ენათა ვოკალიზში პარადიგმატული ანალიზისას შეიძლება დახასიათდეს შემდეგი ექვსი ნიშნის მიხედვით: 1. ლოკალური რიგი, 2. ენის აწეულობა, 3. ბაგისმიერი — არაბაგისმიერი, 4. გრძელი — არაგრძელი, 5. ნაზალური — არანაზალური, 6. პალატალიზებული — არაპალატალიზებული. აქედან უკანასკნე-

ლი სამი ნიშანი შექმნილი ჩანს გვიან პერიოდში; მას შემდგომ, რაც საბოლოოდ განხორციელდა ლაბიალიზებულ კომპლექსთა სუპერაცია. კერძოდ, ლაბიალური **ჟ** სეგმენტის გაუჩინარებამ კვალი დატოვა წინამავალი ან მომდევნო ხმოვნის სიგრძის სახით — $\text{ჟ}V \rightarrow \bar{V}$, $V\text{ჟ} \rightarrow \bar{V}$, შდრ. ინგ. გ**უჟ**, იჩქ. გ**ჟ** ← *გ**უჟ** „ბოცვი, გორაკი“. ვაინახურ ენებში **ჟი**, **ჟე** თანმიმდევრობათა შერწყმით მივიღეთ **ჟ** **ჸ** პალატალიზებული ალოფონები, შდრ. ბაცბ. ტვი^ნ : ვაინახ. ტ**ჟ** || ტუ^ნ „ცვარი“, ქართ. შვი^ნდ-ი → ვაინახ. შჟ^ნდ „id“... ნაზალიზებულ ხმოვანთა სისტემა ჩამოყალიბდა ისტორიულად ფიქსირებულ ნახურ ენებში აუსლაუტური **ნ** ფონემის ნაზალური არტიკულაციის წინამავალ ხმოვანზე გადასვლით, რასაც ამტკიცებს ნასესხებ სიტყვათა ჩვენება; შდრ. ქართ. ციკ**ან**- → ბაცბ. ციკ**ან**^ნ „ციკანი“, მაგრამ ციკ**ან**-ებს „ციკანს“.

ნახური ენების ხმოვანთა სისტემის სინქრონიული მრავალფეროვნების მიუხედავად, ამოსავალი ვითარება საერთო-ქართველურისებური უნდა ყოფილიყო. ფუძენახურისთვისაც რეკონსტრუირდება **ა ე ი ო უ** სადა ხმოვანი. საერთონახურში მარტივ ხმოვანთა დისტრიბუცია თავისუფალი იყო; აქ ხმოვანთკომპლექსები ერთი მორფემის ფარგლებში აკრძალულ თანმიმდევრობათა რიცხვს განეკუთვნებოდა. ნახური დიალექტებიდან ფუძენური ვითარება, შედარებით უკეთ, შემოგვინახა ბაცბურსა და ჰებერლოურში, სადაც ისტორიულ-შედარებითი ანალიზითა და შინაგანი რეკონსტრუქციის გამოყენებით შესაძლებელი ხდება ხუთი **ა ე ი ო უ** სადა ხმოვნის სეგმენტაცია.

ხმოვანთა შესატყვისობანი ქართველურ-ნახურ ენებში

ერთი მორფემის ფარგლებში, კონსონანტური რიგის ბგერათშესატყვისობათა პარალელურად, გამოვლენილია ვოკალური მიმართების სისტემურობაც. ანუ თუ არსებობს თანხმოვანშესატყვისობათა სისტემა, იქვე იმავედროულად უნდა ვლინდებოდეს კანონზომიერი და სისტემური ხმოვანკორესპონდენციებიც. კანონზომიერი და რეგულარული ხასიათის ხმოვნური შესატყვისობები ვლინდება როგორც საერთოქართველურსა და საერთონახურ ენებს შორის, ისე ცალკეული ჯგუფის შიგნით წევრ ენებს შორისაც.

§2. ამოსავალი *ა ხმოვნის შესატყვისობანი. წინარე-ენიდან მომდინარე *ა ვოკალის შესატყვისობები ქართველურ-ნახურ ენებში არაერთგვაროვანია. აქ დასტურდება როგორც იდენტური, ისე დიფერენცირებული შესატყვისობები. გამოიყოფა შემდეგი სახეობის ხმოვნური მიმართებები: 1. ს.-ქართვ. ა ~ ს.-ნახ. ა (ს.-ქართვ. *მასე- „ბადე; ობობას ქსელი“ : ს.-ნახ. *მაშე- „ოჯახში ნაქსოვი მაუდი; ობობას ქსელი“); 2. ს.-ქართვ. ა ~ ს.-ნახ. ო (ს.-ქართვ. *ტალ- „კაჟი; ძალიან მაგარი ქვა“ : ს.-ნახ. *ტოლ- „ქვა“); 3. ს.-ქართვ. ა ~ ს.-ნახ. ე (ს.-ქართვ. *ვარ- „ხარი“ : ს.-ნახ. *ჰველ- „ძროხა“); 4. ს.-ქართვ. ა ~ ს.-ნახ. ი (ს.-ქართვ. *ასთ- „ათი“ : ს.-ნახ. *ითა- „ათი“).

§3. ამოსავალი *ე ხმოვნის შესატყვისობანი. ნახურ-ქართველურ ენებში, ისევე როგორც *ა ხმოვნის შე-

მთხვევაში, ამოსავალი ე ვოკალის შესატყვისობები არა-ერთგვაროვანია. გამოჩნდება როგორც იდენტური, ისე დიფერენცირებული კორესპონდენციები. გამოვყოფთ შემდეგი სახის ხმოვნურ მიმართებებს: 1. ს.-ქართვ. ე ~ ს.-ნახ. ე (ს.-ქართვ. *ბერკ- „ფეხი“ : ს.-ნახ. *ბერკ- „ფლოქვი“); 2. ს.-ქართვ. ე ~ ს.-ნახ. ა (ს.-ქართვ. *ნესტ- „ნესვი“ : ს.-ნახ. *ნარს- „კიტრი“); 3. ს.-ქართვ. ე ~ ს.-ნახ. ი (ს.-ქართვ. *ქეც-ო „ქერცლი, ფარფლი“ : ს.-ნახ. *გიჩ-ო „თმა საფეთქელზე“).

§4 ამოსავალი *ი ხმოვნის შესატყვისობანი. წინარე-ენიდან მომდინარე *ი ხმოვანი არაერთგვაროვან რეფლექსებს გვიჩვენებს ქართველურ-ნახურ ენებში. გამოჩნდება შემდეგი ტიპის ხმოვანმიმართებები: 1. ს.-ქართვ. ი ~ ს.-ნახ. ი (ს.-ქართვ. *წირპ-ლ- „წირპლი“ : ს.-ნახ. *ჰიბალ- „ქერტლი, გაჰონაყარი“); 2. ს.-ქართვ. ი ~ ს.-ნახ. ე (ს.-ქართვ. *წიქ-არ „წითელი“ : ს.-ნახ. *წეგ-ენ „წითელი“); 3. ს.-ქართვ. ი ~ ს.-ნახ. ა (ს.-ქართვ. *ფხინ- „ჩხირი; საქსოვი იარაღი“ : ს.-ნახ. *ფხან- „ისარი“).

§5. ამოსავალი *ო ხმოვნის შესატყვისობანი. ამოსავალი ო ვოკალი ასევე არაერთგვაროვან რეფლექსებს წარმოაჩენს ქართველურ-ნახურ ენებში. გამოიყოფა როგორც იდენტური, ისე დიფერენცირებული შესატყვისობები, რაც შემდეგი ტიპის ხმოვანმიმართებებს გულისხმობს: 1. ს.-ქართვ. ო ~ ს.-ნახ. ო (ს.-ქართვ. *პოხ- „ქონი“ : ს.-ნახ. *მოჰჰ- „ქონი, მუცლის ქონი“); 2. ს.-ქართვ. ო ~ ს.-ნახ. ა ← *ო (ს.-ქართვ. *კოკ-ელ- „ქუსლი“ :

ს.-ნახ. *კჷაკ- ← *კჷაკ- „ქუსლი“); ს.-ქართვ. ო - ს.-ნახ. უ (ს.-ქართვ. *კოწ- „მწვერვალი, კენწერო“ ს.-ნახ. *კუჭ- „მთის წვერი“).

§6. ამოსავალი *უ ხმოვნის შესატყვისობანი. წინარე-ენიდან მომდინარე ამოსავალი უ ხმოვნის რეფლექსები ნახურ-ქართველურ ენებში არაერთგვაროვანია. გამოიყოფა როგორც იდენტური, ისე დიფერენცირებული შესატყვისობები; რაც გულისხმობს შემდეგი ტიპის ხმოვანმიმართებებს: 1. ს.-ქართვ. უ ~ ს.-ნახ. უ (ს.-ქართვ. *წუკ- „მომცრო ზომის ქვაბი“ : ს.-ნახ. *კჷკ- „ყანწი; ქილა“); 2. ს.-ქართვ. უ ~ ს.-ნახ. ო (ს.-ქართვ. *ლუფხ- „ლუფხი; წყალი ტალახიანი“ : ს.-ნახ. *დოფხ- „ოფლი, ნაღობი“); 3. ს.-ქართვ. უ ~ ს.-ნახ. ა (ს.-ქართვ. *ფუტ- „კვამლი; ელვა“ : ს.-ნახ. *ტაფ- ← *ტჷაფ- „ელვა“).

§7. ხმოვანთა ამოსავალი სისტემის ცვალებისათვის ფუძენახურში. საერთონახური ვოკალური სისტემისათვის დამახასიათებელი იყო ამოსავალ ხმოვანთა გადაწევა ორი მიმართულებით: 1. ღია → ვიწრო (ს.-ქართვ. ა ~ ს.-ნახ. ე : ა→ე; ს.-ქართვ. ა ~ ს.-ნახ. ი : ა→ი; ს.-ქართვ. ე ~ ს.-ნახ. ი : ე→ი); 2. ვიწრო → ღია (ს.-ქართვ. ე ~ ს.-ნახ. ა : ე→ა; ს.-ქართვ. ი ~ ს.-ნახ. ე : ი→ე, შდრ. მათი ლაბიალიზებული სახეობები: ს.-ქართვ. უ ~ ს.-ნახ. ო : უ→ო || ი→ე; ს.-ქართვ. უ ~ ს.-ნახ. ჟა : უ→ჟა || ი→ა). პირობითად ს.-ქართვ. ა ~ ს.-ნახ. ე/ი ანუ ღია → ვიწრო რიგის შესატყვისობები შეიძლება დახასიათდეს როგორც სვანური ტიპის ხმოვანგადაწევა, ვინაიდან

ს.-ქართვ. ა → სვან. ე/ი ბუნებრივია; ხოლო ს.-ქართვ. ე/ი - ს.-ნახ. ა ანუ ვიწრო → ღია რიგის შესატყვისობებს ასევე პირობითად ვუწოდებთ ზანური ტიპის ბგერათცვლილებებს, შდრ. ს.-ქართვ. ე → ზან. ა (ქართ. ერთ-ი : ზან. ართ-ი, მე : მა, ექუს-ი : ამშვ-ი...).

§8. ზმნური აბლაუტის ერთგვაროვანი ტიპისათვის საერთოქართველურსა და საერთონახურში. ცნობილია, რომ ერთი რიგის ზმნები ქართველურ ენებში ე-ი ფუძისეული ხმოვნის აბლაუტით განასხვავებენ I და II სერიის დრო-კილოთა ნაკვთებს ერთმანეთისაგან: ვ-ცვეთ ~ ვ-ცვით-ე, ვ-ი-ჭერ ~ ვ-ი-ჭირ-ე... საერთოქართველური ე-ი ზმნური აბლაუტის შესატყვისი ჩანს საერთონახური ე-ა ასპექტური ტიპი ფუძენახურში, რომელიც თავს იჩენს საერთო წარმომავლობის ნახურ-ქართველურ ზმნებში. ამდენად, ასპექტური აბლაუტის მიხედვითაც ენათესავებიან ერთმანეთს საერთოქართველური და საერთონახური ფუძე-ენები; შდრ. ბგერათშესატყვისობა ს.-ქართვ. ე : ს.-ნახ. ე, ს.-ქართვ. ი : ს.-ნახ. ა, რაც ს.-ქართვ. ე-ი და ს.-ნახ. ე-ა ასპექტურ აბლაუტში გამოჩნდება — ს.-ქართვ. *ცუმესთ- ~ *ცუმისთ- „კვეთა, ჭრა“ : ს.-ნახ. *ცესთ- ~ *ცასთ- „ჭრა, კვეთა“; ს.-ქართვ. *ყუმენ- ~ *ყუმინ- „პარსვა, რაღაცის მოცილება“ : ს.-ნახ. *ლერკ- ~ *ლარკ- „პარსვა; კრეჭა“...

მეორე ნაწილი

კონსონანტური სისტემა

II თავი

§9. თანხმოვანთა სისტემის ზოგადი დახასიათება. ნებისმიერი ენის ფონოლოგიური სისტემის კვლევის პირველ საფეხურს წარმოადგენს ბგერითი სისტემის პარადიგმატული ანალიზი. საერთოქართველური და საერთონახური ენების რეკონსტრუირებულ ფონოლოგიურ სისტემაში გამოიყოფა კონსონანტთა ოთხი ძირითადი კლასი: 1. **ხშულები**; 2. **ნაპრალოვნები** ანუ **ფრიკატივები**; 3. **სონორები**; 4. **სონანტები**.

ქართველურსა და ნახურში თანხმოვანთა ლოკალური რიგები განისაზღვრება ენისა და ქვედა ბაგის აქტიური მოქმედებით სამეტყველო აპარატის არააქტიურ ორგანოებთან. ენა მოქმედებს პირის ღრუს სხვადასხვა ადგილის მიმართ. ხოლო ქვედა ბაგე — ზედა ბაგის ან ზედა კბილების მიმართ. თუ დასახელებულ ენათა თანხმოვნებს დავაჯუფებთ ლოკალური რიგების მიხედვით, ისინი ჰომორგანულ / ჰეტეროგენურ კონსონანტთა ათ რიგს შექმნიან: **წყვილბაგისმიერი, კბილისმიერი, წინა ალვეოლარული, შუა ალვეოლარული, უკანა ალვეოლარული, პალატარული, შუაენისმიერი, უკანაენისმიერი, ფარინგალური, ლარინგალური**.

საერთოქართველური ენობრივი ერთობის ხანისათვის რეკონსტრუირდება შემდეგი სახის კონსონანტური სისტემა — ხშულსკლომები: **ბ ფ ბ დ თ ტ გ ქ კ**; აფრი-

კატები: ძ ც წ ჯ ჩ ჭ 'ღ' ჳ ყ; სპირანტები: ზ ს ჟ შ ღ ხ
'გ' 'ჰ' ჰ; სონორები: რ ლ მ ნ; სონანტები: ა ჟ.

საერთონახურისთვისაც იგივეობრივი კონსონანტური სისტემა აღდგება. ოღონდ აქ სისტემა რთულდება და თა ტა სო ინტენსივებისა და ლატერალური ლ' სპირანტის დამატებით.

§10. სონორთა სისტემა. საერთოქართველური და საერთონახური ენობრივი ერთობის დონისათვის ვადასტურებთ მჟღერ უმარცვლო რ ლ მ ნ სონორ ფონემებს, რომელთაც არც ერთ პოზიციაში არ გააჩნდათ ყრუ და მარცვლოვანი ალომორფები. ნახურ-ქართველური ძირთადი ლექსიკური ფონდის ძირ-ფუძეთა შედარებით-ისტორიული შესწავლა ეწინააღმდეგება საერთოქართველური ფუძეენური მდგომარეობისათვის რ ლ მ ნ მარცვლოვან სონანტთა სისტემის პოსტულირებას.

სონორული რიგის მეტად საინტერესო ფონემათშესატყვისობები ვლინდება ნახურ-ქართველურ შეპირისპირებებში; შესატყვისობებს სისტემური ხასიათი აქვს. განვიხილოთ ისინი ცალ-ცალკე.

§11. ლატერალი ლ. ფუძეენისეული ლ რეზონანტი საერთოქართველურში კარგად არის შემონახული. რასაც ვერ ვიტყვით საერთონახური ენობრივი ერთობის პერიოდში ლ ფონემის განვითარებაზე. ფუძენახური ლ→ა, ლ→რ, ლ→ჟ, ლ→მ, ლ→დ, ლ→ნ, ლ→ჰა ფონეტიკური გარდაქმნები გახდა საფუძველი ქვემომოყვანილი არაიდენტური სონორული რიგის ბგერათშესატყვისობებისა: 1. ს.-ქართვ. ლ ~ ს.-ნახ. ლ (ს.-ქართვ. *ლხ-ენ- /

ლ-ინ- „მოსვენება; მხიარულება“ : ს.-ნახ. * **ლეც**- „თამა-
 ში / სიმღერა“); 2. ს.-ქართვ. **ლ** ~ ს.-ნახ. **ღ** (ს.-ქართვ.
 ***ლადღ**- „ლელვი“ ს.-ნახ. ***ღირღ**- „ერთგვარი მაგარი
 ხის ჯიში“); 3. ს.-ქართვ. **ლ** ~ ს.-ნახ. **რ** (ს.-ქართვ.
 ***სტელ**-ა „ძლოკვი, უშხამო გველი“ : ს.-ნახ. ***შერ**-ო
 „ყურბელა, ერთგვარი ჭია“); 4. ს.-ქართვ. **ლ** ~ ს.-ნახ. **ჟ**
 (ს.-ქართვ. ***ლელ**-ა „ლელე, პატარა ხევი“ : ს.-ნახ. ***ლაჟ**-
 „თხრილი“); 5. ს.-ქართვ. **ლ** ~ ს.-ნახ. **მ** (ს.-ქართვ.
 ***ლეზჟ**- „დორბლი, დუჟი“ : ს.-ნახ. ***მაზჟ**- „წვენი“); 6.
 ს.-ქართვ. **ლ** ~ ს.-ნახ. **ნ** (ს.-ქართვ. ***შტელ**- „შველი, ირე-
 მი“ : ს.-ნახ. ***შონ**- „დედალი ჯიხვი“); 7. ს.-ქართვ. **ლ** ~
 ს.-ნახ. **დ** (ს.-ქართვ. ***ლაყ**-ე „გაფუჭებული“ : ს.-ნახ.
 ***დაყ**- „მკვდარი“; ს.-ქართვ. **ლ** ~ ს.-ნახ. **ჰ** (ს.-ქართვ.
 ***ლიც**- „წყალი“ : ს.-ნახ. ***ჰასტ**- „წყარო“).

§12. ვიბრანტი რ. ამოსავალი **რ** ვიბრანტი ორივე
 ქვეჯგუფის ენებში კარგად არის შემონახული. მისი დის-
 ტრიბუცია შეზღუდულია; არ დასტურდება სიტყვის ან-
 ლაუტში. საერთოქართველურ სამ მაგალითში ანლაუ-
 ტური **რ**-ც გამოჩნდება, ეს ფუძეები შებრუნებული წყო-
 ბისაა საერთონახურ არქექტიპებთან შედარებით. ამ ტი-
 პის ფუძეებში შებრუნებული წყობის გამოვლინება დას-
 ტურია იმისა, რომ საერთოკავკასიური ძირის ანლაუტში
რ ვიბრანტი არ უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. ამოსა-
 ვალი **რ** ვიბრანტის რეკონსტრუქცია შესაძლებელი ხდება
 ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი ფორმულების მიხედვით
 — 1. ს.-ქართვ. **რ** ~ ს.-ნახ. **რ** (ს.-ქართვ. ***ხურ**-ო „ხურო“

: ს.-ნახ. *ფჰარ- ← *ჰარ- „ხელოსანი“); 2. ს.-ქართვ. რ ~ ს.-ნახ. ლ (ს.-ქართვ. *ფურ- „ძროხა“ : ს.-ნახ. *ბულ- „დომბაი“); 3. ს.-ქართვ. რ ~ ს.-ნახ. ნ (ს.-ქართვ. *ბზარ- „ყინული; ყინვა“ : ს.-ნახ. *ფშან- ← *ბჟან- „ყინული“); 4. ს.-ქართვ. რ ~ ს.-ნახ. მ (ს.-ქართვ. *ბორბალ- „ობობა“ : ს.-ნახ. *ბუმბარ- „მტაცებელი ფრინველის სახეობა“); 5. ს.-ქართვ. რ ~ ს.-ნახ. ჟ (ს.-ქართვ. *ლერთ- „ჩოხა; ნაბადი“ : ს.-ნახ. *ლაჟთ-ალ- „ხიფთანი“).

§13. ნაზალური მ სონორი. ფუძეენური მ ნაზალური სონორის პორტულაცია შესაძლებელი ხდება ნახურ-ქართველურ ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი ფორმულების მიხედვით — 1. ს.-ქართვ. მ ~ ს.-ნახ. მ (ს.-ქართვ. *მაზ-ე „მზე“ : ს.-ნახ. *მაჟ-უნ „ყვითელი“); 2. ს.-ქართვ. მ ~ ს.-ნახ. ლ (ს.-ქართვ. *მეტ- „მატება, მეტი“; 2. ს.-ნახ. *ლატ- „მატება“); 3. ს.-ქართვ. მ ~ ს.-ნახ. ნ (ს.-ქართვ. *ყამ-ა „ყრმა“ : ს.-ნახ. *ყონ-ონ „ახალგაზრდა“); 4. ს.-ქართვ. მ ~ ს.-ნახ. რ (ს.-ქართვ. *კჟამ- „კვამლი“ : ს.-ნახ. *კურ- „კვამლი“); 5. ს.-ქართვ. მ ~ ს.-ნახ. ჟ (ს.-ქართვ. *თხამ- „თავი, მწვერვალი“ : ს.-ნახ. *თხოჟ- „ჭერი, სახურავი“).

§14. ნაზალური ნ სონორი. ამოსავალი ნ სონორის რეკონსტრუქცია შესაძლებელი ხდება ფუძეენურ ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი სახეობების მიხედვით — 1. ს.-ქართვ. ნ ~ ს.-ნახ. ნ (ს.-ქართვ. *წან- „წნელი“ : ს.-ნახ. *ჰან- „რტო, კვირტი“); 2. ს.-ქართვ. ნ ~ ს.-ნახ. ლ (ს.-ქართვ. *ნეხჟ- „ნეხვი“ : ს.-ნახ. *ლახ- „ნაკელი“); 3. ს.-ქართვ. ნ ~ ს.-ნახ. მ (ს.-ქართვ. *ნისლ- „ნისლი; თოვ-

ლი“ : ს.-ნახ. *მარხ- „დრუბელი“); 4. ს.-ქართვ. ნ ~ ს.-ნახ. რ (ს.-ქართვ. *წყენ- „ქონი, ცხიმი“ : ს.-ნახ. *ჰყარ-ე „თევზი“); 5. ს.-ქართვ. ნ ~ ს.-ნახ. დ (ს.-ქართვ. *ნოლ- „დრძილები“ : ს.-ნახ. *დოლ- „id“).

III თავი

§15. ე და ჟ სონანტები. ნახურ-ქართველურ ენებში ე და ჟ სონანტები დამოუკიდებელ თანხმოვნურ ჯგუფად უნდა გამოიყოს. ე, ჟ ფონემათა განსხვავებულ ბუნებას რ ლ მ ნ სონორებთან შედარებით ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის მონაცემებიც ამოწმებენ. ზანურის მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ, ერთი ძირის ფარგლებში, ნებისმიერი თანხმოვნის მომდევნოდ რ ლ მ ნ სონორები აკრძალულ თანხმოვანთკომპლექსთა რიცხვს განეკუთვნება. რასაც ვერ ვიტყვით თანხმოვანი + ჟ || ვ ჯგუფის თანმიმდევრობებზე, რომლის თითქმის ყველა შესაძლო კომბინაცია ზანურ დიალექტებში რეალიზებულია. აქედან გამომდინარე რ ლ მ ნ სონორები და ე ჟ სონანტები ერთ კლასად ვერ გაერთიანდება.

ე სონანტის დისტრიბუცია თავიდანვე განსაზღვრული ჩანს. საერთოქართველურ ფუძე-ენაში ე ერთადერთხელ დასტურდება სიტყვის ანლაუტში თ ხმოვნის წინ, შდრ. ს.-ქართვ. *ჲორ- „ორი“. საერთონახურშიც ე სონანტი თავჩენილია მხოლოდ ხმოვნის წინა პოზიციაში როგორც სახელებში, ისე ზმნურ ფუძეებში.

ამოსავალი **ღ** ფონემის თანხმოვანურ ბუნებაზე მეტყველებს ქართველურ-ნახური შესატყვისობაც — ს.-ქართვ. **ს** - ს.-ნახ. **ღ** (ს.-ქართვ. ***ს**-ძალ- „ძალი; ქალი“ : ს.-ნახ. ***ღ**-აყარ- „და“; ს.-ქართვ. ***ს**-უყ- „ზურგი; ზურგიელი“ : ს.-ნახ. ***ღ**-უყ- „წელი“; ს.-ქართვ. ***ჰ**ასტ-ილ- ← ***ს**-ასტ-ილ- „ასული“ : ს.-ნახ. ***ღ**-ოჰა ← ***ღ**-აჰატ- „id“).

§16. ფუძეენური ჟ სონანტის რეკონსტრუქცია შესაძლებელი ხდება არაერთგვაროვან ქართველურ-ნახურ შესატყვისობათა საფუძველზე. ქვემომოყვანილ ფონემურ მიმართებათა მრავალფეროვნება ცალსახად მეტყველებს წყვილბაგისმიერი ჟ-ს პარადიგმატული სიხშირის მაღალ კოეფიციენტზე ორივე ჯგუფის ენებში: 1. ს.-ქართვ. ჟ - ს.-ნახ. ჟ (ს.-ქართვ. ***ჟ**არძ- „სავარძელი“ : ს.-ნახ. ***ჟ**ოჯ- „უნაგირი, ტახტა“); 2. ს.-ქართვ. ჟ ~ ს.-ნახ. ზ (ს.-ქართვ. ***ზ**ჟარ- „მზვარე, მზიანი ადგილი“ : ს.-ნახ. ***ზ**ზან- „სხივი“); 3. ს.-ქართვ. ჟ ~ ს.-ნახ. მ (ს.-ქართვ. ***ჟ**ინ-ა „ვინ“ : ს.-ნახ. ***მ**ინ-ა „id“); 4. ს.-ქართვ. ჟ ~ ს.-ნახ. ნ (ს.-ქართვ. ***ღ**იჟ- „ამონაზარდი თესლიდან; ყვავილი“ : ს.-ნახ. ***ღ**ან- „ფურცელი / ფოთოლი“).

სონანტური რიგის არაიდენტურ ბგერათშესატყვისობათა ერთ-ერთ სახეობას განეკუთვნება ს.-ქართვ. ჟ - ს.-ნახ. რ — (ს.-ქართვ. ***ქ**იჟ- „ჩუმამაწონი; ყველი“, სვან. ქიჟ „ყველი“ : ს.-ნახ. ***ქ**ირ- „შრატ“), რასაც ჟ→რ ფონეტიკური პროცესი დაედო საფუძველად, შდრ. ჟ→რ ლაზურში: ქართ. ჰვაგ-ი → ლაზ. ჰვარ-ი „id“, ქართ. ამბავი → ლაზ. ამბარ-ი „id“... ჟ~რ შესატყვისობა თავს იჩენს

ისტორიულ ლაბიალიზებულ კომპლექსთა დონეზეც — ს.-ქართვ. *ზაშჷ- „შაშვი“ : ს.-ნახ. *ჟორშ- „შაშვი, შო-შია“; ს.-ქართვ. *მისჷ- „წვეტი“ : ს.-ნახ. *მარშ- „დრუნ-ჩი“; ს.-ქართვ. *ბეწჷ- „ბეწვი“ : ს.-ნახ. *მერწ- „ცხენის კუდის ბეწვი“).

მიუხედავად იმისა, რომ ლაბიალიზებული კომპლექსები ნახურში დაიშალა სხვადასხვა მიმართულებით, სინქრონიულ დონეზე, ერთადერთ შემთხვევაში, მაინც გამოჩნდება, შდრ. ს.-ქართვ. *ლეკჷ- „ნაშიერი“ : ს.-ნახ. *ლეჟჷ- „პატარა; მწყერი“ შეპირისპირებაში.

ნახური ძირის ანლაუტში ისტორიულად განხორციელდა ლაბიალიზებულ კომპლექსთა სუბპერაციის საყურადღებო სახეობა — # Cჷ → #ბ/ფC : ს.-ნახ. ფჰარ- ← *ჰარ- „ძალი“, შდრ. ს.-დად. *ხარ „ძალი“; ს.-ნახ. *ფხი ← *ხჷი „ხუთი“, შდრ. ს.-ქართვ. *ხჷი-თ- „ხუთი“ : აფხ. ხუ- „id“.

ხშული თანხმოვნები IV თავი

საერთოქართველური ფუძე-ენისათვის, ისე როგორც ფუძენახურისთვის, დამახასიათებელი იყო ხშულთა და აფრიკატთა სამეულებრივი ლოკალური რიგები: **ბ ფ პ, დ თ ტ, ძ ც წ, ჯ ჩ ჭ, გ ქ კ, 'ღ' ზ ყ**; ხოლო სპირანტებისათვის ნიშანდობლივი იყო წყვილებრივი სისტემები: **ზ ს, ჟ შ, ღ ხ, ზ ჰა**. და თუ ხშულთა და აფრიკატთათვის ბუნებრივია მჟღერი — ყრუ ფშვინვიე-

რი — ყრუ მკვეთრი / აბრუბტივი სერიები, ფრიკატი-
ვებში მხოლოდ მუდერი ყრუ ფშვინვიერი კორელაცია
ფუნქციონირებდა.

§17. წყვილბაგისმიერ ხშულთა შესატყვისობანი.

ბილაბიალურ ხშულებში შესატყვისობები ძირითადად
ილენტურია. ამოსავალი ბ წყვილბაგისმიერი მუდერი
ხშულ-მსკდომი აღდგება ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი
სახეობების მიხედვით: 1. ს.-ქართვ. ბ ~ ს.-ნახ. ბ
(ს.-ქართვ. *ბელ-ო „ბელელი“ : ს.-ნახ. *ბჟ-ოჟ „კოშკი სა-
ბრძოლო“); 2. ს.-ქართვ. ჟ ~ ს.-ნახ. ბ (ს.-ქართვ. *ჟან-
„სახლი, სადგომი“ : ს.-ნახ. *ბონ- „ქოხი“); 3. ს.-ქართვ. ბ
~ ს.-ნახ. ჟ (ს.-ქართვ. *ლობ- „ლობე“ : ს.-ნახ. *ლოჟ-
„კედელი“); 4. ს.-ქართვ. ბ ~ ს.-ნახ. ფ (ს.-ქართვ. *ბუგ-
ურ- „ყვავილი“ : ს.-ნახ. *ფუგ- „კვირტი (მატყლის)“); 5.
ს.-ქართვ. ფ ~ ს.-ნახ. ბ (ს.-ქართვ. *ფლატ-ე „ნაპირი
(მდინარის, ხევის)“ : ს.-ნახ. *ბერტ- „ნაპირი, ფლატე“);
6. ს.-ქართვ. ბ ~ ს.-ნახ. მ (ს.-ქართვ. *წარბ- „წარბი; ნი-
შანი სახეზე“ : ს.-ნახ. *ჰამ-ო „ნიშანი საქონლის შუბლ-
ზე“); 7. ს.-ქართვ. მ ~ ს.-ნახ. ბ (ს.-ქართვ. *მოზჟ-ერ-
„მოზვერი“ : ს.-ნახ. *ბორშ- „მოზვერი“). წყვილბაგისმიე-
რი ყრუ ფშვინვიერი ფ ხშულ-მსკდომი პოსტულირდება
ბგერათშესატყვისობათა ორი სახეობის საფუძველზე: 1.
ს.-ქართვ. ფ ~ ს.-ნახ. ფ (ს.-ქართვ. *ფითილ- „ფთილა,
ბეწვი, თმა“ : ს.-ნახ. *ფათარ- „ბუმბული, თივთიკი (თხი-
სა)“); 2. ს.-ქართვ. ფ ~ ს.-ნახ. ჰ ← *ფ (ს.-ქართვ.
*ფხ-ან- „მოფხანა“ : ს.-ნახ. *ჰახ- „მოხოცვა, დაგვა, წას-

მა“). წყვილბაგისმიერი **პ** აბრუპტივი დამახასიათებელი იყო ორივე ჯგუფის ფუძეენური მდგომარეობისათვის. **პ** გლოტალის პოსტულაცია შესაძლებელი ხდება შესატყვისობათა შემდეგი სახეობების საფუძველზე: 1. ს.-ქართვ. **პ** ~ ს.-ნახ. **ბ** (ს.-ქართვ. ***პატ**- „ნეხვი“ : ს.-ნახ. ***ბიტ**- „განავალი“); 2. ს.-ქართვ. **პ** ~ ს.-ნახ. **ფ** (ს.-ქართვ. ***პერ**- „პეპელა; ფრენა“ : ს.-ნახ. ***ფალ**-უ „პეპელა“); 3. ს.-ქართვ. **პ** ~ ს.-ნახ. **მ** (ს.-ქართვ. ***პალუ**- „კუზი“ : ს.-ნახ. ***მალუ**- „კული“; ს.-ქართვ. ***წომ**- „წვერი, წანაზარდი“ : ს.-ნახ. ***წომ**- „ხორთუმი“).

§18. დენტალურ ხშულთა შესატყვისობანი.

როგორც მოსალოდნელი იყო, დენტალური რიგის ბგერათშესატყვისობები ძირითადად იდენტურია. ამოსავალი კბილისმიერი **დ** მჟღერი ხშული რეკონსტრუირდება შემდეგი სახეობების მიხედვით: 1. ს.-ქართვ. **დ** ~ ს.-ნახ. **დ** (ს.-ქართვ. ***დაკალ**- „თხა“ : ს.-ნახ. ***დახან**- „საქონელი, პირუტყვი“); 2. ს.-ქართვ. **დ** ~ ს.-ნახ. **თ** (ს.-ქართვ. ***დასთუ**- „დათვი“ : ს.-ნახ. ***თათუ**-ალ „დათვის ბელი“); 3. ს.-ქართვ. **რ** ~ ს.-ნახ. **დ** (ს.-ქართვ. ***ძურ**-ა „ძუ, ძუკნა“ : ს.-ნახ. ***ძუდ**-ა „ძუ, ძუკნა“; ს.-ქართვ. ***რაცხ**-/რიცხ- „თვლა; რიცხვი“ : ს.-ნახ. ***ლოჩ**-/***დაჩ**- „სიტყვა; კითხვა“; ს.-ქართვ. ***წყარუ**- „მწყერი“ : ს.-ნახ. ***ჰყარდ**- „ტოროლა“). ამ უკანასკნელ **რ** : **დ** შესატყვისობას **დ**→**რ** ქართველური პროცესი დაედო საფუძველად, შდრ. ქართ. მზად-ებ-ა → მზარ-ეულ-ი. **დ** → **რ**, რომელიც უცხოა ნახური ენებისათვის, ბუნებრივი ჩანს საერთოქართველურ-

სა და თანამედროვე დაღესტნურ ენებში: ბაგვ. არამ ← ადამ „ადამიანი“...

ამოსავალი ყრუ ფშვინვიერი თ დენტალი აღსადგენია
1. ს.-ქართვ. თ ~ ს.-ნახ. თ (ს.-ქართვ. *თჷალ- „თვალი; თვლემა; თვალთვალი“ ს.-ნახ. *თარ-/*თერ- „თვლემა, თვალყური“); 2. ს.-ქართვ. თ – ს.-ნახ. თა (ს.-ქართვ. *ლათ-ამ- „ჭონჭყო მიწა; ტალახი“ : ს.-ნახ. *დათა-ე „მიწა, ტალახი / ნაგავი“, ს.-ქართვ. *თათ-აბ-ო „თუთუბო“ : ს.-ნახ. *დათა-უ „ცირცელი“) მიმართებათა მიხედვით. უნდა შევნიშნოთ, ს.-ქართვ. თ : ს.-ნახ. თ გამოირჩევა საილუსტრაციო მასალის სიუხვითა და თავისუფალი დისტრიბუციით; რასაც ვერ ვიტყვით თ : თა მიმართებაზე, რომელიც მხოლოდ სიტყვის ანლაუტში გამოჩნდება და რამოდენიმე მაგალითში დასტურდება თ დენტალის ინტენსიური *თა კორელატი ანუ გრძელი თანხმოვანი აღდგება ს.-ქართვ. სთ – ს.-ნახ. თა შეპირისპირების ნიადაგზე. სავარაუდოა თა → სთ საერთოქართველური მდგომარეობისათვის — ს.-ქართვ. *ასთ- „ათი“ : ს.-ნახ. *ითა- „ათი“; ს.-ქართვ. *დ-უსთ-ე „თვე, მთვარე“ : ს.-ნახ. *ბ-უსთა- „თვე, მთვარე“).

ფუძეენური აბრუპტივი დენტალი ტ ორივე ჯგუფის ენებში უცვლელად შემოგვენახა. ამიტომაც ს.-ქართვ. ტ ~ ს.-ნახ. ტ შეფარდება უალტერნატივო ჩანს — ს.-ქართვ. *ტეჷ- „შეტევა, ჩხუბი“ : ს.-ნახ. *ტემ- „ომი“; ს.-ქართვ. *ფეტჷ- „ფეტვი“ : ს.-ნახ. *ბატჷ- „ცომი“; ს.-ქართვ. *ტოქ- „მოწინააღმდეგე, წინ მდგომი“ : ს.-ნახ. *ტოჰა- „უკანა; შთამომავალი“...

სიბილანტთა სისტემა

V თავი

წინა და უკანანუნისმიერ თანხმოვანთა სერიის ევოლუციისა და რეფლექსაციის პრობლემა კარდინალური საკითხია ნახურ-ქართველურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის შესწავლის თვალსაზრისით. საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, რომ ქართული ენის **სისინა** სიბილანტებს ზანურსა და სვანურში **შიშინა** ალოფონები შეესატყვისება [ნ. მარი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, გ. როგავა, გ. მაჭავარიანი, თ. გამყრელიძე...] — ქართ. **ძ ც წ ზ ს** : ზან. **ჯ ჩ ჳ ე შ** : სვან. **ჯ → / ე ჩ → / შ ჳ → / ჳ ე შ**; ხოლო ქართულის **შიშინა** სიბილანტებს ზანურ-სვანურში (resp. დასავლურ ქართველურში) თანხმოვანკომპლექსები — **შიშინა + უკანაენისმიერი ხშული** — შეეფარდება: ქართ. **ჯ ჩ ჳ (ე) შ** : ზან. **ჯგ → / ძგ ჩქ → / ცქ ჳკ → / წკ (ეგ) შქ → / სქ** : სვან. **ჯგ → / სგ ჩგ → / შგ ჳკ → / შკ (ეგ) შქ → შგ / სგ**. წარმოდგენილ შესატყვისობათა ორივე მოდელი — 1. **სისინა** : **შიშინა**, 2. **შიშინა** : **შიშინა + უკანაენისმიერი ხშული** — ქართველურ ენებში აიხსნება როგორც არტიკულაციის უკან გადაწევა ანუ **შიშინა სიბილანტთა ველარიზაცია**. სპეციალურ ლიტერატურაში სამართლიანად მიუთითებდნენ, რომ „ენის მონაწილეობის მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ — ესაა საფუძველი, რომელმაც განსაზღვრა ჳანურ-მეგრულის **შიშინი**. ქართულის

სისინის ნაცვლად, დიფერენციაცია ამ თანხმოვნებში გამოუწვევია არტიკულაციის ცვლას, წინა ენის ზურგის ამოქმედებას ენის წვერის ნაცვლად“ [არნ. ჩიქობავა]. ზემოთ აღწერილ სიბილანტური რიგის კონსონანტთა ტრანსფორმაციას, რაგვარობის თვალსაზრისით, მხარს უჭერს ხმოვანთა შესატყვისობების ჩვენებაც ზანურში: „ა ო ენის უკანა ნაწილის აწევით ხასიათდებიან, ვინემ სათანადო ქართული ხმოვნები ე ა. არტიკულაციის ცვლა აქ იმავე რიგისაა, როგორც თანხმოვანთა წარმოებაში შევნიშნეთ“ [არნ. ჩიქობავა].

ქართ. **სისინა** : ზან.-სვან. **შიშინა** ტიპის სიბილანტურ მიმართებათა გვერდით გამოყოფილია ქართ. **სისინა** : ზან.-სვან. **სისინა** შესატყვისობაც, რაც ისტორიულად ჩამოყალიბებულ ფონემათკორესპონდენციებად უნდა განვიხილოთ [გ. მაჭავარიანი]. ვიზიარებთ მოსაზრებას რომლის მიხედვითაც **სისინა** : **სისინა** მოდელი აიხსნება როგორც ამოსავალ სიბილანტთა ევოლუციის მესამეული საფეხური ზანურსა და სვანურში: *ძ *ც *წ *ზ *ს → ჯ ჩ ჰ შ შ →|| ძ ც წ ზ ს, მაგალითისათვის შდრ. ქართ. წვეთ-ი : ზან. ჰვათ-ი || ჰვეთ-ი „id“, მაგრამ წვეთ-ავ-ს : წვათ-ან-ს „id“... [გ. როგავა].

საერთო ეტიმოლოგიის მქონე ნახურ-ქართველურ მორფემათა შედარებითი ანალიზისას ირკვევა, რომ ამოსავალ **სისინა** სიბილანტთა **გაშიშინების** ზანურ-სვანურისებური, ერთგვაროვანი ფონეტიკური პროცესი საცნაურია საერთონახური ენობრივი ერთობის პერიოდისთვისაც. აქ გაირჩევა ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი სახეო-

ბები: 1. ს.-ქართვ. **ძ ც წ ზ ს** ~ ს.-ნახ. **ძ ც წ ზ ს** ანუ **სისინა** : **სისინა**; 2. ს.-ქართვ. **ძ ც წ ზ ს** ~ ს.-ნახ. **ჭ ჩ ქ უ შ** — **სისინა** : **შიშინა**. ამათგან პირველი მოდელი მეორეული ფორმაციისა გვგონია; **სისინა** : **სისინა** სიბილანტური შეფარდება განვითარდა საერთონახურში მოქმედი **შიშინა** →|| **სისინა** ფონეტიკური ალტერნაციის საფუძველზე. ე. ი. ძველ ვითარებას ასახავს ს.-ქართვ. **სისინა** : ს.-ნახ. **შიშინა** ბგერათშესატყვისობა, რომლის ქვესახეობად მიიჩნევა, ისევე როგორც ქართველური ენებისთვის, ს.-ქართვ. **სისინა** : ს.-ნახ. **სისინა** ტიპის შეფარდებები.

§19. რეალურად არსებული ვითარების უკეთ წარმოსაჩენად თითოეული სიბილანტი ფონემის მიხედვით განვიხილავთ ზემოთ აღწერილ კორესპონდენციებს — ს.-ქართვ. **ძ ც წ ზ ს** ~ ს.-ნახ. **ჭ ჩ ქ უ შ**.

დისტრიბუციული შეუზღუდაობით ხასიათდება ს.-ქართვ. **ძ** : ს.-ნახ. **ჭ** შესატყვისობა (ს.-ქართვ. ***ძაბ**- „წულა“ : ს.-ნახ. ***ჯამ**- „ქალამანი“; ს.-ქართვ. ***ძიძ**შ- „ძვალი“ : ს.-ნახ. ***ჯიჯ**- „ხორცი“; ს.-ქართვ. ***კანძ**- „მატყლი (ერთი ცხვრის ნაპარსი)“ : ს.-ნახ. ***კეჯ**- „ერთგვარი მატყლი“...

ს.-ქართვ. **ც** ~ ს.-ნახ. **ჩ** ფონემური მიმართება გამოირჩევა საილუსტრაციო მასალის სიუხვითა და თავისუფალი დისტრიბუციით. — ს.-ქართვ. ***ცუხ**- „ცუხი“ : ს.-ნახ. ***ჩუჰა**-ი „შრავი“; ს.-ქართვ. ***ცონ**- „დამაკება, მაკე“ : ს.-ნახ. ***ჩულ**-ინ „მაკე; ორსული“; ს.-ქართვ. ***ქაც**- „სითხის დაღვრა“ : ს.-ნახ. ***ქაჩ**- „თხევადი“...

ს.-ქართვ. **წ** ~ ს.-ნახ **ჭ** ბგერათშესატყვისობას გამო-
 ნაკლისები არ გააჩნია. რაც იმაზე მეტყველებს, რომ რო-
 გორც საერთოქართველურში, ისე საერთონახურში **წ**, **ჭ**
 გლოტალური სიბილანტები ფონეტიკურ გარდაქმნებს არ
 ექვემდებარებოდნენ — ს.-ქართვ. *წარ- „წერი; ხის კანი“
 : ს.-ნახ. *ჭორ- „კანი; საბნის პირი“; ს.-ქართვ. *წეკ-
 „თამბაქო“ : ს.-ნახ. *ჭეკ- „მწვანე ლობიო“; ს.-ქართვ.
 *წილ- „კრეფა; წყვეტა“ : ს.-ნახ. *ჭილ- „ფრცქვნა“...

ს.-ქართვ. **წ** ~ ს.-ნახ. **ჭ** სპირანტული ბგერათშე-
 სატყვისობის რეგულარულობა ნათლად აჩვენებს ორივე
 ქვეჯგუფის ფუძე-ენებში მუდერ სპირანტთა არსებობას —
 ს.-ქართვ. *მაწუ- „ნეზვი, დედალი პირუტყვი“ : ს.-ნახ.
 *ბაჭ-ან „საქონელი, ძროხა“; ს.-ქართვ. *წალუა- „ზღვა“ :
 ს.-ნახ. *ჭალა „ქვიშა“; ს.-ქართვ. *წომ- „ჭამა; საჭმელი“ :
 ს.-ნახ. *მოჭ- „სალაფავი, შეჭამადი“...

ფუძენახურში მოქმედებდა **ს** → **შ / ჰ** ფარინგალი-
 ზაციის ფონეტიკური პროცესი, რის ნიადაგზეც ჩამოყა-
 ლიბდა ს.-ქართვ. **ს** ~ ს.-ნახ. **შ** → **ჰ** თავისუფალი დის-
 ტრიბუციის ბგერათშესატყვისობა — ს.-ქართვ. *სტელ-
 „სველი, შრატის“ : ს.-ნახ. *შარ- „დო, შრატის“; ს.-ქართვ.
 *სტეტ- „სვეტი, ბოძი“ : ს.-ნახ. *შატ- „კვანძი, საყრდე-
 ნი“; ს.-ქართვ. *სათ- „გიშერი“ : ს.-ნახ. *დაშ- „ოქრო“;
 ს.-ქართვ. *ას-ირ- „ასი“ : ს.-ნახ. *ბ-აჰ-ინ „ასი“; ს.-ქართვ.
 *ჰასტ-ილ- „ასული“ : ს.-ნახ. *დ-ოჰ- ← *დ-აჰ- „ქალიშ-
 ვილი“, ს.-ქართვ. *მესერ- „მესერი, სარი, პალო“ : ს.-ნახ.
 *მაჰარ- „ჩანგალი; ბრჭყალი“...

§20. ამოსავალ **სიბილანტ-** თანხმოვანთა რეკონსტრუქცია, როგორც უკვე ითქვა, შესაძლებელი ხდება ს.-ქართვ. **სისინა** : **ძ ც წ ზ ს** ~ ს.-ნახ. **სისინა** : **ძ ც წ ზ ს** იდენტური მოდელის მიხედვითაც.

ს.-ქართვ. **ძ** ~ ს.-ნახ. **ძ** ბგერათშესატყვისობა დასტურდება როგორც ანლაუტში, ისე არაანლაუტში — ს.-ქართვ. ***ძამ-** „ძმა“ : ს.-ნახ. ***ძამ-** „მაყარი“; ს.-ქართვ. ***ძარღუ-** „ძარღვი“ : ს.-ნახ. ***ძორღ-** „კუჭი“; ს.-ქართვ. ***ღენძ-** „სპილენძი“ : ს.-ნახ. ***ღედ-** „თითბერი“...

სიბილანტური ოპოზიცია ს.-ქართვ. **ც** ~ ს.-ნახ. **ც** გამოირჩევა საილუსტრაციო მასალის სიუხვით; მისი დისტრიბუცია თავისუფალია — ს.-ქართვ. ***ციყუ-** „ციყვი“ : ს.-ნახ. ***ცაკუ-ალ-** „მელია“; ს.-ქართვ. ***ცომ-** „ცომი“ : ს.-ნახ. ***ცუნ-** „ღერღილი, ხალი“; ს.-ქართვ. ***ქარც-** „თეთრი“ ს.-ნახ. ***ჰარც-** „ქერა“... ფუძეენური **ც** სისინა სიბილანტის პოსტულირების შესაძლებლობა გვეძლევა ს.-ქართვ. **ც** ~ ს.-ნახ. **სთ** არაიდენტური შესატყვისობის მიხედვით, რომელიც განვითარდა **ც** → **სთ** საერთონახური ფონეტიკური პროცესის საფუძველზე — ს.-ქართვ. ***ცამ-ელ-** „ქონი, ცრემლი“ : ს.-ნახ. ***სთამ-**ინ „მსხვილი, ქონიანი“; ს.-ქართვ. ***კაც-** „კაცი“ : ს.-ნახ. ***სთაკ-** „კაცი“; ს.-ქართვ. ***ცენ-** „მცენარე; ნაყოფის მოსხმა“ : ს.-ნახ. ***სთამ-** „ნაყოფი მცენარეთა; ხილი“...

ნორმალური **ც** სიბილანტის ინტენსიური **ც** კორელატი აღდგება ბგერათშესატყვისობა ს.-ქართვ. **ცხ** ~ ს.-ნახ. **ც / ხ** ფორმულის მიხედვით, სადაც საერთოქარ-

თველურშივე **ც**-ს მომდევნოდ **ხ**-ს გამოჩენა ინტენსიურობის ისტორიულ კვალს ასახავს — ს.-ქართვ. ***ცხარ**-ა „ცხრა“ : ს.-ნახ. ***ი-სიან**-ა „ცხრა“; ს.-ქართვ. ***კირცხ**-„თრთვილი / კოხი“ : ს.-ნახ. ***კაც**- „თრთვილი / ჭირხლი“; ს.-ქართვ. ***კერცხ**-ა „წვერი, შვერილი“ ს.-ნახ. ***კამს**-ურ „ეშვი, ფოცხი“...

იდენტური ს.-ქართვ. **წ** - ს.-ნახ. **წ** ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე რეკონსტრუირდება ამოსავალი სისინა **წ** მკვეთრი სიბილანტი. მისი პარადიგმატული სიხშირის მაღალ კოეფიციენტზე მიუთითებს **წ** : **წ** ოპოზიციის საილუსტრაციო ნიმუშთა სიმდიდრე და დადასტურებული შეუზღუდაობა — ს.-ქართვ. ***წულ**- „მცირე ასაკის ბავშვი / ვაჟიშვილი“ : ს.-ნახ. ***წოდ**-ერ „მცირე ასაკის, უმწიფარი ბავშვი“; ს.-ქართვ. ***წუედ**- „წვეთი“ : ს.-ნახ. ***დარწ**- „მცირე წვიმა“; ს.-ქართვ. ***მოწ**- „ხის წვენი“ : ს.-ნახ. ***მოწ**- „თაფლი“; ს.-ქართვ. ***მწარ**-ე „მწარე“ : ს.-ნახ. ***მაწრ**-ინ „ტკბილი“...

ნახურ-ქართველურ ენათა რეკონსტრუირებულ ფონოლოგიურ სისტემათა ჩვენება ამოწმებს, რომ სისინა სპირანტების პოსტულაციას ფუძე-ენების დონეზე წინააღმდეგობა არ ახლავს.

ამოსავალი მჟღერი **წ** სპირანტი აღდგება იდენტური ს.-ქართვ. **წ** - ს.-ნახ. **წ** ბგერათშესატყვისობის მიხედვით — ს.-ქართვ. ***მ-წლილ**- „მწერის კვერცხი“ : ს.-ნახ. ***წირლ**- „კვერცხი (მწერისა)“; ს.-ქართვ. ***ბწ**-ალ- „აბრეშუმის ხე, ბზა“ : ს.-ნახ. ***ბაწ**-ან „ნაძვი; ურთხელი“; ს.-ქართვ. ***ლუწ**- „ლუზა“ : ს.-ნახ. ***ლოწ**- „სამაჯური, მჭიდი“...

ფშინვიერი სისინა **ს** სპირანტი პოსტულირდება შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულების მიხედვით — 1. ს.-ქართვ. **ს** ~ ს.-ნახ. **ს** : ს.-ქართვ. ***სელ-** „ბორბლიანი მარხილი“ : ს.-ნახ. ***სემ-ა** „ღერძი“; ს.-ქართვ. ***სერ-** „ლამე, სალამო“ : ს.-ნახ. ***ფსარ-** ← ***სურ-** „სალამო“; ს.-ქართვ. ***ქურს-ლ-** „ქუსლი“ : ს.-ნახ. ***ქორს-** „ქაჩაჩი“... 2. ს.-ქართვ. **ს** ~ ს.-ნახ. **ხ** ← ***ს** : ს.-ქართვ. ***სურსტ-** ილ „მუწუკი, კოპი“ : ს.-ნახ. ***სურხ-** „მუწუკი“; ს.-ქართვ. ***ლეს-** „ნემსი“ : ს.-ნახ. ***მახ-ა** „ნემსი“; ს.-ქართვ. ***ემსტ-** „ექესი“ : ს.-ნახ. ***ხალხან-** „ექესი“...

§21. შიშინა სიბილანტები. როგორც ვნახეთ, შიშინა სიბილანტურ რიგში არტიკულაციის უკან გადაწევა (resp. ველარიზაცია) ქართველურ ენებში რეალიზებულია **შიშინა სიბილანტი + უკანაენიმიმერი ხშული** თანმიმდევრობით. ფუძენახურ შიშინა სიბილანტ-აფრიკატებში, არტიკულაციის უკან გადაწევისას სათანადო ფონოლოგიური ინვერტარის — ველარიზებულ შიშინა სიბილანტთა — უქონლობამ ფონეტიკური პროცესი ზანურ-სვანურისაგან განსხვავებული, დესიბილაციის (დეზაფრიკატიზაციის) გზით წარმართა. ამიტომაც წინარე-ნახური ენიდან მომდინარე **ჭ ჩ ჭ** შიშინა აფრიკატები, დეზაფრიკატიზაციის ფონეტიკური პროცესის შედეგად, დაემთხვა დენტალური რიგის **ღ თ ტ** ფონემებს — ს.-ქართვ. **ჭ ჩ ჭ** ~ ს.-ნახ. **ღ თ ტ**. ფუძენახურში არტიკულაციის უკან გადაწევის რეალობა მტკიცდება ამოსავალი **შ** შიშინა სპირანტის რეფლექსების მეშვეობითაც. ამ შემთხვევაში საცნაურია **შ** შიშინა სიბილანტის ფარინგალიზაციის

შ→**ჰ** ფონეტიკური პროცესი, რომლის წიაღშიც ჩამოყალიბდა ბგერათშესატყვისობა ს.-ქართვ. **შ** : ს.-ნახ. **ჰ**. საერთონახური **შ** სპირანტის არტიკულაციის არასტაბილურობით აიხსნება **შ**→**ჰ** →**||** **ლ'** და **შ**→**ს** (შდრ. ***ჰ** ***ჩ** ***ჭ** → **ღ** **თ** **ტ**) ფონეტიკური პროცესების ფუნქციონირება ფუძენახურში.

ამოსავალი მყდერი **ჰ** შიშინა აფრიკატი რეკონსტრუირდება ს.-ქართვ. **ჰ** ~ ს.-ნახ. **ღ** შესატყვისობის საფუძველზე. ისტორიულად ფიქსირებული ნახური ენების მიხედვით საცნაურია ***ღ** → **თ** ვაინახურში, ხოლო ***ღ** → **ტ** — ბაცბურში: ს.-ქართვ. *მ-არჰჟ-ენ- „მარჯვენა“ : ს.-ნახ. *აღჰ-ინ- „მარჯვენა“; ს.-ქართვ. *ბარჰ- „ბარჯი (საყრდენი), ჯოხი“ : ს.-ნახ. *ფაღა-უ „ხის ძელი“; ს.-ქართვ. *ღრეჰ- „უხასიათობა, ავგულობა, ბრაზიანობა“ : ს.-ნახ. *ღუღჰარ- „ჯავრი, ბრაზი“...

ს.-ქართვ. **ჩ** ~ ს.-ნახ. **თ** ბგერათშესატყვისობის მიხედვით აღდგება ამოსავალი ფშვინვიერი შიშინა **ჩ** აფრიკატი. ანლაუტში საერთონახური **თ** ინტენსივის გამჟღერების პროცესი შეინიშნება — # **თ** → # **ღ**, რასაც განსაზღვრავს ინტენსიური **თ** ფონემის დისტრიბუციული შეზღუდულობა — ს.-ქართვ. *ნერჩ- „ძირი, ფუძე; საყრდენი ადგილი“ : ს.-ნახ. *მათ- „ადგილი; ლოგინი“; ს.-ქართვ. *არჩ-ეჟ- „არჩვი“ : ს.-ნახ. *მ-ეთ- „ძროხა“; ს.-ქართვ. *ჩან- „ჩენა, ცოდნა, მიჩნევა“ : ს.-ნახ. *მოთ- „მიჩნევა, გონება (ჰგონია)“; ს.-ქართვ. *ჩუ- „ცხენი“ ს.-ნახ. *ღო- ← *თო- „ცხენი, ჰუნე“...

ნორმალური **ჩ** სიბილანტის ინტენსიური **ჩ** კორელაციის არსებობა ივარაუდება ს.-ქართვ. **ცხ** - ს.-ნახ. **ჩ** კორესპონდენციის საფუძველზე. საერთონახურში **ჩ** ინტენსიურმა სიბილანტმა აფრიკატული ბუნება შეინარჩუნა, ხოლო საერთოქართველურში **ჩ** და **ც** ფონემათა რეფლექსები ერთმანეთს დაემთხვა. ვინაიდან ადრევე განხორციელდა წინარექართველური **ჩ** - **ც** კორელაციის ნეიტრალიზაცია — **ც** - **ჩ** → **ც**. ტიპოლოგიურად მსგავსი პროცესი ცნობილია ბაგვალურსა და ახვახურში, აგრეთვე ხუნძური ენის დიალექტებში, შდრ. ხუნძ. **ჩ**უთ → დიალ. **ც**უთ „ხელიკი“ [ტ. გუდავა] — ს.-ქართვ. *რა**ცხ**- / *რი**ცხ**- „თვლა; რიცხვი“ : ს.-ნახ. *დო**ჩ**- / *და**ჩ**- „სიტყვა; კითხვა“; ს.-ქართვ. *კუ**არცხ**- „ფეხი“ : ს.-ნახ. *კა**ჩ**- „ფეხი“.

ამოსავალი მკვეთრი **ჭ** შიშინა აფრიკატი რეკონსტრუირდება ს.-ქართვ. **ჭ** - ს.-ნახ. **ტ** ფორმულის საფუძველზე. ვაინახურში საცნაურია **ტ** → **თ** დეგლოტალიზაციის არაანლაუტური პროცესი — ს.-ქართვ. *მუ**ჭ**- „მოჭერა, მომუჭვა“ : ს.-ნახ. *მუ**ტ**- „წვენი, ნაწური, ნაჟური“; ს.-ქართვ. *დ-ინ**ჭ**უ-ელ- „ჭინჭველა“ : ს.-ნახ. *დ-ი**ტ**-ან „კოლო“; ს.-ქართვ. *დინ**ჭ**არ- „ჭინჭარი“ : ს.-ნახ. *ნი**ტ**-არ „ჭინჭარი“...

შესატყვისობა ს.-ქართვ. **შ** - ს.-ნახ. **ჰ**||ლ'||ს ალგვადგენინებს ამოსავალ შიშინა **შ** სპირანტს, რომლის არტიკულაციაც ფუძენახურში არასტაბილური უნდა ყოფილიყო. **შ** ფონემის რყევას ბიძგი მისცა არტიკულაციის

უკან გადაწევის საერთო პროცესმა ფუძენახურში — ს.-ქართვ. ***შტენ-** „შენ, შენი“ : ს.-ნახ. ***ჰონ-** „შენ“; ს.-ქართვ. ***შტატ-** „წყლიანი თოვლი, შვავი“ ს.-ნახ. ***ჰაუტ-** „სინესტე“; ს.-ქართვ. ***შუბ-** „შუბი, შუბლი; წინ“ : ს.-ნახ. ***ბუჰა-** „წვერი“; ს.-ქართვ. ***ლაშტ-** „ბაგე, ტუჩი“ : ს.-ნახ. ***მარლ-** „ცხვირი“; ს.-ქართვ. ***ეშტ-** „ტახი“ : ს.-ნახ. ***არლ-** „ყოჩი, ერკემალი“; ს.-ქართვ. ***ხეშ-** „მოთელვა, მოდრეკა, მოქნა“ : ს.-ნახ. ***კერლ-** „შიში, შედრკომა“; ს.-ქართვ. ***დეშ-ა** „შეშა“ : ს.-ნახ. ***დას-** „შეშა“; ს.-ქართვ. ***შტერ-** „შრობა“ : ს.-ნახ. ***ლესტ-** / ***ლასტ-** „შრობა“; ს.-ქართვ. ***ეშე-** „მოზვერი, ბოჩოლა“ ს.-ნახ. ***ასე-** „ხბო“...

სისინ-შიშინა სიბილანტები

VI თავი

სისინ-შიშინა ანუ შუასიბილანტური რიგის თანხმოვნები არ იყო დამახასიათებელი არც საერთოქართველური და არც საერთონახური ფონოლოგიური სისტემისათვის, მაგრამ **სისინ-შიშინა** სიბილანტები უნდა ჰქონოდა იმ წინარე-ენას (resp. წინარე იბერიულ-კავკასიურ ენას), საიდანაც დიალექტური დიფერენციაციის საფუძველზე განვითარდა წინარექართველური და წინარენახური ენები. წინარე იბერიულ-კავკასიურ ენაში **სისინ-შიშინა** სიბილანტური რიგის არსებობას მხარს უჭერს ნახურ-ქართველურ ბგერათშესატყვისობათა არაორდინალუ-

რი ფორმულები. კერძოდ, იდენტური ს.-ქართვ. **ჭ ჩ ჭ უ**
შ - ს.-ნახ. **ჭ ჩ ჭ უ შ** და არაიდენტური ს.-ქართვ. **ჭ ჩ ჭ**
 - ს.-ნახ. **ძ ც წ** კორესპონდენციები შესაძლებელს ხდის
 მსჯელობას პროტოიბერიულ ფუძე-ენაში არსებული **სი-**
სინ-შიშინა ანუ შუასიბილანტური რიგის თანხმოვანთა
 რეფლექსაციის შესახებ საერთოქართველურსა და ფუძე-
 ნახურში.

§22. ამოსავალი მჟღერი სისინ-შიშინა ***ძ**, სიბი-
 ლანტი რეკონსტრუირდება ბგერათშესატყვისობათა შემ-
 დეგი ფორმულის მიხედვით: ს.-ქართვ. **ჭ** - ს.-ნახ. **ჭ / ძ**.
 ე. ი. საერთოქართველურში ***ძ**, → **ჭ**, ხოლო
 ფუძენახურისთვის დამახასიათებელი იყო როგორც შიშ-
 ინა, ისე სისინა რეფლექსები — ს.-ქართვ. *ყეჭ-ალ-
 „ჯოხი, ორკაპი, რიკი“ : ს.-ნახ. *ლაჭ- „ჯოხი“; ს.-ქართვ.
 *ბანჭჷ-ალ- „ხშირი თმა; ბანჯგვლი“ : ს.-ნახ. *ბეჭო- „თმა,
 ნაწნავი“; ს.-ქართვ. *გირჭლ-იბ- „ბაღლინჯო, ტკიპა“ :
 ს.-ნახ. *ძჭაგ- „კრაზანა, ბზიკი“.

ფშვინვიერი სისინ-შიშინა ***ც**, აფრიკატის სარეკონ-
 სტრუქციო ნიმუშები რაოდენობით ორჯერ სჭარბობენ
 მჟღერი **ძ**-სათვის მოხმობილ მაგალითებს, რაც **ც**, სიბი-
 ლანტის პარადიგმატულ სიხშირეზე მეტყველებს. რო-
 გორც **ძ**-ს შემთხვევაში, აქაც საცნაურია ოდენ შიშინა
 ალოფონები საერთოქართველურში — **ც**, → **ჩ**, ხოლო სა-
 ერთონახურში ბუნებრივი ჩანს როგორც შიშინა, ისე სი-
 სინა რეფლექსები : ***ც** → **ჩ ც** — ს.-ქართვ. *ჩჷალ- „ეშვი,
 დიდი კბილი“ : ს.-ნახ. *ცარ- „კბილი“; ს.-ქართვ. *მაჩუ-

„მაჩვი“ : ს.-ნახ. *მჩარ- „დათვი“; ს.-ქართვ. *ჩხართუ-
 „ჩხართვი“ : ს.-ნახ. *ჩართხტ-ა „თრითინა, შურთხი“;
 ს.-ქართვ. *ბაჩ-ა „ფეტვი, ცერცვი“ ს.-ნახ. *ბორც-
 „ფეტვი“...

ამოსავალი სისინ-შიშინა *წ, მკვეთრი სიბილანტი
 რეკონსტრუირდება ბგერათშესატყვისობათა ს.-ქართვ. ჭ
 - ს.-ნახ. ჭ / წ ფორმულის საფუძველზე. წ, სიბილანტის
 დისტრიბუცია თავისუფალია; იგი გამოირჩევა საილუს-
 ტრაციო მასალის სიუხვით — ს.-ქართვ. *მ-ჭუნალ-
 „ლურსმანი, წკირი, სოლი“ : ს.-ნახ. *ჭუტ- „შამფური“;
 ს.-ქართვ. *ხოჭ-ო „ხოჭო“ : ს.-ნახ. *ხინჭ-ი ← *ხუინჭ-ი
 „წილი“; ს.-ქართვ. *ჭილ-||*წილ- „წილი, ტილი“ : ს.-ნახ.
 *წიმ- „ბაღლინჯო“; ს.-ქართვ. *ჭროლ-ა „ჭრელი“ : ს.-ნახ.
 *წოყ-ა „ჭრელი“; ს.-ქართვ. *ჭიჭ- „ჭრიჭინა“ : ს.-ნახ.
 *წაწ- „კალია“...

სისინ-შიშინა მყლერი სპირანტის საილუსტრაციო
 მასალა გამოირჩევა განსაკუთრებული სიმწირით. ზ-სთვის
 ორადორი ნიმუში მოგვეპოვება; უფრო ნაკლები, ვიდრე
 *ძ, მყლერი აფრიკატის შემთხვევაში. როგორც ეტყობა,
 მყლერ სისინ-შიშინა სიბილანტთა პარადიგმატული სიხ-
 შირის დაბალი კოეფიციენტი ამ ფონემათა ბუნებიდან
 გამომდინარეობს.

მყლერი *ზ, სიბილანტის პისტულირება შესაძლე-
 ბელი ჩანს ს.-ქართვ. ჟ - ს.-ნახ. ჟ იდენტური შესატყვი-
 სობის საფუძველზე. ორივე ჯგუფის ფუძე-ენაში ზ,→ჟ
 გაშიშინების პროცესი დასტურდება. აქ თქმულით

ნათელი ხდება ქართველური **შ** ბგერის წარმომავლობაც — ს.-ქართვ. ***შ**ლალ- „შავ-წითელი“; ჭრელი“ : ს.-ნახ. ***შ**ულარ- „ყავისფერი“; ს.-ქართვ. *მა**შ**- „მაჟალო; მაჟარა“ : ს.-ნახ. *მუ**შ**- „მრავალძარღვა“.

ამოსავალი ფშვინვიერი სისინ-შიშინა ***ს**, სპირანტი აღდგება ასევე იდენტური ს.-ქართვ. **შ** ~ ს.-ნახ. **შ** ბგერათშესატყვისობის მიხედვით. მჟღერი კორელაციისაგან განსხვავებით, ფშვინვიერი **ს**, სიბილანტი გამოირჩევა საილუსტრაციო ნიმუშთა განსაკუთრებული მრავალფეროვნებით. მისი დისტრიბუცია თავისუფალია; დასტურდება როგორც სიტყვის თავში, ისე არაანლაუტურ პოზიციებში — ს.-ქართვ. ***შ**შელ- „შველი, ირემი“ : ს.-ნახ. ***შ**ონ- „დედალი ჭიხვი, შუნი“; ს.-ქართვ. *მ**შ**ულა-ა „ახალგაზრდა თხმელა“ : ს.-ნახ. *მ**ო**შტან- „თელა“; ს.-ქართვ. *ტა**შ**-ალ- „ვაშლი“ ს.-ნახ. *მა**შ**- „ვაშლი“; ს.-ქართვ. ***შ**ურდ-ულ- „შურდული“ : ს.-ნახ. ***შ**ოდ- „ფიწალი“...

VII თავი

§23. უკანაენისმიერი თანხმოვნები. ამოსავალი უკანაენისმიერი თანხმოვნები კარგად არის შენარჩუნებული ორივე ჯგუფის ენებში. ევოლუციის თვალსაზრისითაც განსხვავება საანალიზო თანხმოვნებს შორის მინიმალურია: **გ ქ კ ღ ხ** გუტურალები ნულოვანი რეფლექსაციით არიან წარმოდგენილი. სინქრონიულ დონეზე, ისევე როგორც ისტორიულად, ქართველური და ნახური ენები ერ-

თნაირად უპირისპირდებიან დაღესტნურ ენებს, სადაც უკანაენისმიერ ხშულთა ხუთწევრიანი **გ ქ ჭ კ** და სპირანტთა სამწევრიანი **ღ ხ ხა** სისტემა ფუნქციონირებს. ტიპოლოგიურად მსგავსი პალატალიზაცია-აფრიკატიზაციის სპონტანურ-სპორადული ფონეტიკური (**გ** → **ჭ**, **ქ** → **ჩ**, **კ** → **ჭ**) პროცესები დასტურდება ქართველური ენებიდან სვანურში, ხოლო ნახური ენებიდან იჩქერიულსა და ინგუშურში.

უკანაენისმიერ თანხმოვნებს შორის დადასტურებულ ბგერათშესატყვისობებს განვიხილავთ თითოეული წევრი ფონემის მიხედვით.

ამოსავალი ველარული ხშულ-მსკდომი **გ** ფონემის დისტრიბუცია თავისუფალი უნდა ყოფილიყო; დასტურდება როგორც ანლაუტში, ისე არაანლაუტურ პოზიციებში. ფუძეენური **გ** მქდერი გუტურალის პორტულირება შესაძლებელი ხდება შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულების მიხედვით: 1. ს.-ქართვ. **გ** - ს.-ნახ. **გ** - ს.-ქართვ. ***გ**ოლ- „მუხლი; ფეხის ნაწილი თითებიდან წვივამდე“ : ს.-ნახ. ***გ**ოლ-ო „იდაყვი, მუხლი“; 2. ს.-ქართვ. **გ** - ს.-ნახ. **ქ** - ს.-ქართვ. ***გ**ირც- „მრგვალი რამ; ხინკალი / პელმენი“ : ს.-ნახ. ***ქ**ირც-უ „პელმენის სახეობა“.

ქ ფშვინვიერი ველარული ხშულ-მსკდომი გამოირჩევა საილუსტრაციო მასალის სიუხვით. მისი დისტრიბუცია შეზღუდული არ ყოფილა; დასტურდება როგორც სიტყვის თავში, ისე არაანლაუტურ პოზიციებში. ამოსავალი **ქ** ყრუ გუტურალის რეკონსტრუქცია შესაძლებელი ჩანს ფონემათმომართებათა შემდეგი სახეობების მიხედ-

ვით: 1. ს.-ქართვ. ქ - ს.-ნახ. ქ — ს.-ქართვ. *ქიტ- „ქაფ-ქირი; საწვნე კოვზი“ : ს.-ნახ. *ქატ-ო „კათხა, ფიალა; ხის თლილი კოვზი“; 2. ს.-ქართვ. ქ - ს.-ნახ. ზ — ს.-ქართვ. *ქოც-ო „პატარა ქილა, მომცრო ჭური“ : ს.-ნახ. *გორჩ-„ფილთა“.

ამოსავალი აბრუპტიული ხშულ-მსკდომი კ გუტურალი ძირითადად უცვლელად არის შემონახული ყველა საანალიზო ენაში, თუმცა ვაინახურ დიალექტებში კ → ზ დეგლოტალიზაციის საყურადღებო პროცესი გამოჩნდება [ა. სომერფელტი]. კ-ს აღდგენა შესაძლებელი ხდება ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი ფორმულების მიხედვით: 1. ს.-ქართვ. კ - ს.-ნახ. კ — ს.-ქართვ. *კონკ-„ძველი ტანსაცმელი“ : ს.-ნახ. *კოკ- „ტყაპუჭი“; 2. ს.-ქართვ.

კ - ს.-ნახ. ყ — ს.-ქართვ. *კუახ- „მკვახე“ : ს.-ნახ. *ყაჰა-„მწარე“... ეს უკანასკნელი, კ-ს ფარინგალიზაციით მიღებული ბგერათფარდობა ტიპოლოგიურად მსგავს პარალელს პოულობს მონათესავე იბერიულ-კავკასიურ ენებში, შდრ. ხუნდ.-ანდ. კ* - დიდ. ყ — ხუნდ. ჭუნკ*, ანდ. ჰონკ*ჟა „თავვი“ : დიდ. აყ‘უ, ხვარშ. აყჟა „id“... კ : ყ ოპოზიცია გაჩენილია ფუძენახურში არსებული კ|ყ ფონეტიკური სუბსტიტუციის ნიადაგზე, შდრ. კ|ყ მონაცვლეობა ქართველურ მასალაში: ზან.(მეგრ.) ყვარ-ია || კვარ-ია „ყვავი“, ყებურ-ი || კებურ-ი „კერია“..., სვან. კაბჷ || ყაბჷ „ქვედა ყბა“...

უკანაენისმიერი მჟღერი სპირანტი ლ რეკონსტრუირდება ს.-ქართვ. ლ - ს.-ნახ. ლ იდენტური ბგერათშე-

სატყვისობის საფუძველზე. **ღ** : **ღ** ოპოზიცია დისტრიბუციით შეზღუდული არ ყოფილა; დასტურდება როგორც მორფემათა ანლაუტში, ისე არაანლაუტურ პოზიციებში.

ღ-ს პარადიგმატული ფუნქციონირების სიხშირული კოეფიციენტი მაღალია, რასაც საილუსტრაციო მასალის სიმდიდრე ნათლად გამოაჩენს. მჟღერი **ღ** სპირანტის რეფლექსაციის ფორმულები, რომლის მიხედვითაც ხდება მისი პოსტულირება შემდეგნაირ სახეს მიიღებს: 1.

ს.-ქართვ. **ღ** ~ ს.-ნახ. **ღ** — ს.-ქართვ. ***ღებ**- „ღებვა, საღებავი“ : ს.-ნახ. ***ღარბ**- „შავი საღებავი“; 2. ს.-ქართვ.

ღ ~ ს.-ნახ. **ყ** — ს.-ქართვ. ***ღუარძ**- „ღვარძლი, შხამი“ : ს.-ნახ. ***ყუანძ**- „ძმარი“. **ღ** : **ყ** ბგერათფარდობა გამოჩნდება ქართველურ მასლაშიც, შდრ. ქართ. ღვიძლ- : სვან. ყუიყუე „ღვიძლი“...

ამოსავალი .უკანაენისმიერი **ხ** ყრუ ფშვინვიერი სპირანტი რეკონსტრუირდება იდენტური ბგერათშესატყვისობის ერთადერთი ფორმულით: ს.-ქართვ. **ხ** ~ ს.-ნახ. **ხ** — ს.-ქართვ. ***წანეხ**- „წნეხი, საწნეხელი“ : ს.-ნახ. ***წონხარ**- „სახარატო დაზგა“... **ხ** ფონემის არტიკულაციის სტაბილურობაზე ისიც მეტყველებს, რომ იგი ყველა საანალიზო ენაში მხოლოდ უცვლელი სახით წარმოჩნდება, გამოირჩევა ნულოვანი რეფლექსაციით. **ხ** სპირანტის დისტრიბუცია თავისუფალია ორივე ჯგუფის ფუძემდებური მდგომარეობისათვის.

ფარინგალური თანხმოვნები

VIII თავი

იმ თანხმოვნებს, რომლებიც იწარმოებიან ენისძირის მიბჯენით ფარინგის უკანა კედელთან, ფარინგალურ აფრიკატებს უწოდებენ; ხოლო ფარინგალური სპირანტები გამოითქმიან ენისძირის მიახლოებით ხახის უკანა კედელთან. ქართველურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემაში შესაძლებელი ხდება ფარინგალური რიგის თანხმოვანთა პოსტულაცია შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდით. მეექვსე ფარინგალური სამეული ფონოლოგიური სისტემის სიმეტრიულობის თანმიმდევრულობის გამოც შეიძლება აღდგეს **ფ ზ ყ** წევრ-ფონემათა შემადგენლობით, სადაც ***ფ** სამეულის მჟღერი წევრია, **ზ** ფშვინვიერი, ხოლო **ყ** — მკვეთრი. თუ ვიმსჯელებთ დასახელებულ ფონემათა რეფლექსაციის მიხედვით, **ზ** და **ყ** კონსონანტები აფრიკატული ბუნებისა ჩანან, შდრ. ს.-ქართვ. ***ზ** → ზან. **ჟ**, ს.-ქართვ. ***ყ** → ზან. **ჟ**, საერთოქართველური ***ფ** მჟღერი ფარინგალური აფრიკატი აღდგება ქართ. **ფ** : ზან. **ჟ** : სვან. **ღ** რეფლექსაციის საფუძველზე, სადაც სვანური **ღ** ამოსავალი აფრიკატის მჟღერობას უსვამს ხაზს, შდრ. ს.-ქართვ. ***ფებ-** „ზბო“ → ქართ. **ვბ-ო** : ზან. **ჟბ-** ულ-ა „მოზრდილი ზბო“ : სვან. **ღბ-ენ-ა** „მოზვერი“.

ამოსავალი ფარინგალური რიგის სპირანტები იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან ყველაზე უკეთ სწორედ ნახურ ენებში შემოგვენახა. ისტორიული **ფ ჟ** ფარინგალური სპირანტების რეფლექსები ქართველურ ენებში **ღ ხ**

და **ქ** ველარულ თანხმოვნებს შეერწყა. ფარინგალურ სპირანტთა რეკონსტრუქცია ეფუძნება ნახურ ენათა მონაცემებს.

§24. ამოსავალი მჟღერი *ფ ფარინგალური აფრიკატი აღდგება ს.-ქართვ. **ჟჟ** - ს.-ნახ. **ლ** ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე. საერთონახური **ლ** მჟღერი ლატერალი მიუთითებს რეკონსტრუირებული თანხმოვნის მჟღერობაზე, ხოლო ქართველური **ჟ** — მის ფარინგალურ ბუნებაზე — ს.-ქართვ. *ბა**ჟჟ**- „თედოს / ზურგის ძვალი“ : ს.-ნახ. *ბა**ლ**- „მხარი; მხრები“.

სხვა ტიპის შესატყვისობაში — ს.-ქართვ. *ფ - ს.-ნახ. **ჟა / ლ** — მჟღერი *ფ ფარინგალური აფრიკატის სვანურისებური, სპირანტული რეფლექსები გამოჩნდება ნახურ ენებში. შემთხვევითი არც ის ფაქტია, რომ მეორე რიგის შესატყვისობები მხოლოდ სიტყვის თავში გამოჩნდება. კერძოდ, ცხრა შეპირისპირებიდან ცხრაშივე ნახურ ენათავის მხოლოდ ანლაუტური **ჟა / ლ** რეფლექსები დაჩნდება — ს.-ქართვ. *ფებ- „ხბო“ : ს.-ნახ. *ბა**ჟა**- „თიკანი“; ს.-ქართვ. *ფად-ერ- „ცერცვი; ქონდარი“ : ს.-ნახ. ***ჟა**ოდ-ერ- „ბურღული; ფაფა“...

დაბოლოს, დასკვნის სახით ვიტყვით: როგორც სტრუქტურული ტიპოლოგია ცხადყოფს, იბერიულ-კავკასიურ ენებში ფარინგალური რიგის ფონემათა რღვევა იწყება მჟღერი ფ აფრიკატის გადაშენებით, ხოლო ბილაბიალური რიგის ხშულებში რღვევა დაიწყო წყვილბაგისმიერი **პ** გლოტალის გაუჩინარებით.

საკვლევი ენებიდან ფარინგალური ფშვინვიერი ჯ აფრიკატი კარგად არის შემონახული სვანურში, ქართული ენის მთის დიალექტებში და სამივე ნახურ ენაში. სალიტერატურო ქართულსა და ზანურში ჯ ფონემა დიდი ხანია აღარ ფუნქციონირებს. ამოსავალი ჯ ფარინგალის სპირანტიზაციის ფონეტიკური პროცესი უკვე საერთო-ქართველურში ჩანს ამოქმედებული. რაზეც ცალსახად მეტყველებს ს.-ქართვ. ხ ~ ს.-ნახ. ჯ შეფარდების არსებობა, შდრ. ს.-ქართვ. ჯ ~ ს.-ნახ. ხ ოპოზიცია, რაც საერთონახურ ჯ → ხ სპირანტიზაციას ამოწმებს. ფუძეენური ჯ ფარინგალური აფრიკატის რეკონსტრუქციას ვახდენთ შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულების საფუძველზე: 1. ს.-ქართვ. ჯ ~ ს.-ნახ. ჯ — ს.-ქართვ. *ვერც-ო „ჯვარედინი იარაღი; წერაქვი / თოხი“ : ს.-ნახ. *ჯანჩ-ო „ჯვარედინი“; 2. ს.-ქართვ. ჯ ~ ს.-ნახ. ხ — ს.-ქართვ. *მაჯ-არ- „მხარე, კუთხე; ქვეყანა, მიწა-წყალი“ : ს.-ნახ. *მონხ- „მიწა, ქვეყანა, დედამიწა“; 3. ს.-ქართვ. ხ ~ ს.-ნახ. ჯ — ს.-ქართვ. *მანხ-ალ- „ხორბალი; ქერი“ : ს.-ნახ. *მაჯ-ი „პური; ქერი“...

სათანადო დაღესტნურ მონაცემებთან შედარებით ირკვევა, რომ ჯ → ხ დეზაფრიკატიზაცია-სპირანტიზაციის ფონეტიკური პროცესი ერთნაირად ახასიათებდა როგორც ნახურ-ქართველურ, ისე დაღესტნურ ენებს.

ამოსავალი აბრუპტიული ყ ფარინგალური აფრიკატი აღდგება ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი ფორმულების საფუძველზე: 1. ს.-ქართვ. ყ ~ ს.-ნახ. ყ — ს.-ქართვ. *ყამ-ა „მონა“ : ს.-ნახ. *ყენ- „გლახაკი, საწყალი“; 2.

ს.-ქართვ. **ყ** ~ ს.-ნახ. **ღ** — ს.-ქართვ. *მატყალ- „მატყლი“ : ს.-ნახ. *ტარღან- „ბალანი, ბეწვი“; 3. ს.-ქართვ. **ყ** ~ ს.-ნახ. **ჲ** — ს.-ქართვ. *ყალ- „კვლა“ ს.-ნახ. *ჲაჲ- „კვლა“; 4. ს.-ქართვ. **კ** ~ ს.-ნახ. **ჲ** — ს.-ქართვ. *კუნ- „ბნელი, სიბნელე“ : ს.-ნახ. *ჲუნ- „ღამე“; 5. ს.-ქართვ. **ყ** ~ ს.-ნახ. **კ** — ს.-ქართვ. *ყჲილ- „ძვალი“ : ს.-ნახ. *კურ- ჴმ „ძვალი“...

აღწერილი ფორმულების მე-2 და მე-3 სახეობები ამტკიცებენ **ყ** აფრიკატის სპირანტიზაციის ფონეტიკური პროცესის საერთონახურობას; ხოლო **ყ→კ** დეფარინგალიზაცია ერთნაირად იყო დამახასიათებელი როგორც საერთოქართველური, ისე ფუძენახური ენობრივი მდგომარეობისათვის.

§25. ფარინგალური სპირანტები. ისტორიულად დამოწმებულ ნახურ ენებში ფარინგალური რიგის **ჟ** მჟღერი და **ჟა** ყრუ სპირანტები თითქმის უცვლელად არის შემონახული; მათი პარადიგმატული სიხშირე მაღალია. ვაინახურში **ჟ** მჟღერი სპირანტის პოზიცია ფიქსირებული ჩანს; იგი დასტურდება მხოლოდ მჟღერი თანხმოვნების მომდევნო პოზიციაში: **ბჟ, ღჟ, ძჟ, ჯჟ, ზჟ, ჴჟ**. ბაცბურ ენაში ზემოთაღწერილი პოზიციების გარდა ბუნებრივია **პჟ, ტჟ, წჟ, ჳჟ** კომბინაციები აბრუპტიული თანხმოვნების მონაწილეობით. ყველა სხვა დანარჩენ სიტუაციაში აუცილებლად გამოჩნდება **ჟ→ჲ** ფონეტიკური პროცესი ნახურ ენებში.

საერთონახური ყრუ ფშვინვიერი ჰა ფარინგალური სპირანტი უცვლელად შემოინახა ბაცბურმა ენამ და იჩქერიული ენის ხილდინხაროულმა დიალექტმა. სხვა ენობრივ ერთეულებში სპორადულად თავს იჩენს არაანლაუტური ჰა → ა გადაბგერება.

ბაცბური ენის რამოდენიმე სიტყვაში ზ, ჰა სპირანტისდეფარინგალიზაცია-ველარიზაციის ზ → ლ, ჰა→ხ ფონეტიკური პროცესები შეინიშნება, რაც ამ ენის წიაღში ჩანს ჩასახული, შდრ.: ს.-ნახ. *ბზიჯ- → ინგ. ბზიჯ-უო „სტეპის ობობა“, მაგრამ ბაცბ. ბლაჯ „ზღარბი“; ს.-ნახ. *ფზა-კალ- → ვაინახ. *ფზა-გალ, მაგრამ ბაცბ. ფხა-კალ „კურდღელი“; ს.-ნახ. *ზაზ- → ვაინახ. ზაგ-ოლ, მაგრამ ბაცბ. ხაკ-ოლ „წყურვილი“.

ამოსავალი ზ მჟღერი ფარინგალური სპირანტი აღდგება ბგერათშესატყვისობათა ორი ძირითადი ფორმულის საფუძველზე: 1. ს.-ქართვ. ლ ← *ზ - ს.-ნახ. ზ / ჰა - ს.-ქართვ. *ბლაჷ- „ფესვი, ბუდე; საბუღარი“ : ს.-ნახ. *ბზან- „ბუდე, საბუღარი“; ს.-ქართვ. *ლედ-ო „მომცრო ფრინველი, ლაჷო“ : ს.-ნახ. *ზად-უ ← *ზად-უ „ბელურა, ჩიტი“; 2. ს.-ქართვ. რ ← *ზ - ს.-ნახ. ზ - ს.-ქართვ. *ბრაჷ-ალ- „მრავალი, ბევრი“ : ს.-ნახ. *ბზან- „ჯარი“; ს.-ქართვ. *ჷარჷ-ა „რვა“ : ს.-ნახ. *ბარზა- ← *ბარზ- „რვა“...

ყრუ ფშვინვიერი ფარინგალური ჰა სპირანტის პოსტულაცია შესაძლებელი ხდება ბგერათშესატყვისობათა ორი მარტივი ფორმულის საფუძველზე: 1. ს.-ქართვ. ხ - ს.-ნახ. ჰა - ს.-ქართვ. *მ-ხულ- „ხვლიკი“ : ს.-ნახ. *ფზაიდ- ←

*ჭატილ- „ბაყაყი“; ს.-ქართვ. *მხარ- „სამხარი, ჭამა, სამხრობა“ : ს.-ნახ. *მჭაორ- „ვახშამი“; 2. ს.-ქართვ. ჭ - ს.-ნახ. ჭა- ს.-ქართვ. „ჭუნ- „სული, ტვინი“ : ს.-ნახ. *ჭაჭად- „ტვინი“; ს.-ქართვ. *ჭონ- „ქონი“ : ს.-ნახ. *ჭაონ- „პოხიერება“... ქართველურ ენათათვის სავარაუდო ჭა→ჭ ფონეტიკური პროცესი რეალურად დასტურდება დიდილოურ ენებში, შდრ. ხუნძ. ტეხ||ტეჭა : ბეჟ. ტეჭ „წიგნი, ტყავი“.

ნახურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის მონაცემები აბათილებს დაღესტნური ენებისათვის გამოთქმულ მოსაზრებას **ჭ**, ჭა ფარინგალთა მეორეული წარმოშობის შესახებ [ბ. გიგინეიშვილი]. პირიქით, ნახურ ენათა სათანადო ფაქტობრივი მასალის მოშველიებით ფარინგალური სპირანტებ ა ს პოსტულირება შესაძლებელი ხდება იმ ენებშიც, სადაც **ჭ**, ჭა, როგორც ფონემა, უკვე აღარ ფუნქციონირებს.

§26. ლარინგალური ჭ ყრუ სპირანტი. ორივე ჯგუფის ენებში ლარინგალური ჭ ფონემის პარადიგმატული სიზშირის თითქმის ნულოვანი მაჩვენებლის მიუხედავად, შესაძლებლად მივიჩნევთ მის პოსტულირებას ფუძენური მდგომარეობისათვის ერთადერთი ს.-ქართვ. ჭ - ს.-ნახ. ჭ იდენტური ბგერათშესატყვისობის მიხედვით — ს.-ქართვ. *ჭე- „ეს ჩვენებითი ნაცვალსახელი“ : ს.-ნახ. *ჭა- „ჩვენებითი ნაცვალსახელი“.

აქვე შევნიშნავთ, რომ ჭ ბგერის ისტორია და კვალიფიკაცია, არ არის გამორიცხული, მომავალში დაზუსტდეს.

მესამე ნაწილი

თანხმოვანთა სისტემის სინტაგმატური ანალიზი

საკვლევ ენათა ძირის სტრუქტურა იძლევა იმის შესაძლებლობას, რომ ვისაუბროთ ფონემათკორესპონდენციების შესახებ თანხმოვანკომპლექსების დონეზე. C ტიპის ცალფონემიან მორფემათა გარდა, საერთონახური და საერთოქართველური ფუძეენური მდგომარეობისათვის რეკონსტრუირდება CVCC, CCVC, CCVCC სტრუქტურის ძირთა სოლიდური რაოდენობა. როგორც მოსალოდნელი იყო, თანხმოვანკომპლექსებში გამოიყოფა როგორც ჰარმონიული, ისე არაჰარმონიული ჯგუფები.

§27. ჰარმონიული ჯგუფები. ჰარმონიული კონსონანტური ჯგუფები ჰომოგენურია. იგი შეიძლება იყოს როგორც დეცესიური, ისე არადეცესიური. პირველი კლასის დეცესიურ-ჰარმონიული ჯგუფებს შორის შემდეგი შესატყვისობები გამოვლინდა: ს.-ქართვე. C^0F_2 ~ ს.-ნახ. C^0F_2 — ბღ : ბზ, ფხ : ფხ, ფხ : ფჰ, ბრ ← ბზ : ბზ, თხ : თხ, თხ : თჰ, თხ : დზ, ტყ : ტყ, ტყ : დზ, ძღ : ძზ, ცხ : ცხ, ცხ : ჩხ, წყ : წყ, წყ : ჰყ, ჯღ : ძზ, ჰყ : ტყ ← *ჰყ; ს.-ქართვე. F_1F_2 ~ ს.-ნახ. F_1F_2 — სხ : შჰ, შხ : ჟზ, სკ : სკ.

არადეცესიური ჰარმონიული კომპლექსების იდენტურ შესატყვისობად უნდა ჩაითვალოს ს.-ქართვე. სთ : ს.-ნახ. სთ, ს.-ქართვე. ბზ : ს.-ნახ. ფშ ← *ბჟ მიმართებები.

§28. არაპარმონიული ჯგუფები. არაპარმონიულია თანხმოვანთანამიმდევრობები, რომლებიც ამა თუ იმ გარემოცვაში ვერ დაიკავებენ ცალი თანხმოვნის ადგილს. ასეთად მიგვაჩნია **კონსონანტი + სონორი** და **სონორი + კონსონანტი** სინტაგმატური ჯგუფები. საერთონახურ ფუძე-ენაში მკაცრად გატარებული, უგამონაკლისო ბგერათშეერთების წესია: **თანხმოვანი + სონორი** თანმიმდევრობათა არაკანონიკურობა ანლაუტურ და არაანლაუტურ პოზიციებში. ამიტომაც საერთონახურში CS → SC გატარდა ყველგან, როცა საერთოქართველურში ამოსავალი CS ბგერათკომპლექსები დაცულია.

§29. სონორი + სონორი თანხმოვნების რეკონსტრუქცია შესაძლებელი ხდება ს.-ქართვ. **რთ** : ს.-ნახ. **რლ** შესატყვისობის საფუძველზე. ამ შემთხვევაში ივარაუდება ინგუშური **რლ** → **რდ** ტიპის დისიმილაციური ფონეტიკური გარდაქმნა საერთოქართველური ენობრივი ერთობის პერიოდისათვის — ***რლ** → ***რდ** → ***რთ**, შდრ. ს.-ქართვ. ***მ-ართ-ენ** „მარცხენა; უკულმართი, მცდარი“ → სვან. **მერთენ** „მარცხენა“ : ს.-ნახ. ***არლ-ინ** „მარცხენა“ → ბაცბ. **არლ-ინ** „მარცხენა“, ინგ. **აიდ-ი** „id“...

§30. წინარე-ენის ხმოვანთა და თანხმოვანთა სისტემების სათანადო საერთონახურ მონაცემებთან შედარებითი ანალიზის მეშვეობით გამოიკვეთება მთელი წყება ფონეტიკური პროცესებისა, რომლებიც დამახასიათებელი ყოფილა ფუძენახურისათვის.

ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის კვალიფიციური სპეციალისტებისათვის, თვალის ერთი გადავლებითაც, აშკარა ხდება, რომ საერთონახურ ფუძე-ენაში განხორციელებული ფონეტიკური გარდაქმნები განეკუთვნება სვანურ ტიპს; ტიპოლოგიურად წინარე-ენიდან მომდინარე ამოსავალი ფონოლოგიური სისტემის ცვალება საერთონახურში, ისეთივეა, როგორიც საერთო-ქართველური ფონოლოგიური სისტემის ტრანსფორმაცია — სვანურში. ამდენად, საერთონახური ენა, ამოსავალი ფონემური ინვენტარისა და პარადიგმატული სისტემის ტრანსფორმაციის თვალსაზრისით, უახლოეს პარალელს ისტორიულ ქართველურ ენებში, კერძოდ, სვანურში პოვებს.

სადისერტაციო ნაშრომის **დასკვნაში** შეჯამებული სახით წარმოდგენილია კვლევის შედეგები.

ნაშრომის ძირითადი დებულებები გამოქვეყნებულია პუბლიკაციებში:

1. ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი. მონოგრაფია, თბ., 2000-2003, გვ. 518 (ქართ. ენაზე).
2. იბერიულ-იჩქერიული შედარებითი გრამატიკა. მონოგრაფია (იბეჭდება), გვ. 760 (ქართ. ენაზე, რეზიუმე — ინგლ. ენაზე).
3. ქართველური ლექსიკიდან. — ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბ., 1989, გვ. 106-114 (ქართ. ენაზე, რეზიუმე — რუს. ენაზე).

4. ქართველური ლექსიკიდან. — ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბ., 1990, გვ. 88-92 (ქართ. ენაზე, რეზიუმე — რუს. ენაზე).

5. ქართველური ლექსიკიდან. — ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბ., 1991, გვ. 87-94 (ქართ. ენაზე, რეზიუმე — რუს. ენაზე).

6. ორი მცენარეული სახელისათვის ქართველურ ენებში. — ეტიმოლოგიური ძიებანი, თბ., 1988, გვ. 93-97 (ქართ. ენაზე, რეზიუმე — რუს. ენაზე).

7. ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ისტორიისათვის ინგუშურში და სხვა ნახურ ენებში. — იკეწ, XVIII-XIX, თბ., 1992, გვ. 107-118 (ქართ. ენაზე, რეზიუმეები რუს. და ინგლ. ენებზე).

8. ისტორიული ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხის თაობაზე სვანურში. — ქესს, VIII, თბ., 2003, გვ. 217-225) (ქართ. ენაზე, რეზიუმე — ინგლ. ენაზე).

9. ზანიზმები სვანურში. — ქართველოლოგიური კრებული, II, თბ., 2003, გვ. 111-115 (ქართ. ენაზე, რეზიუმე — ინგლ. ენაზე).

10. საერთოქართველური ეტიმოლოგიები. — კავკასიოლოგიური კრებული, თბ., 2004, გვ. 116-123 (ქართ. ენაზე).

11. იბერიულ-ნახურ-დაღესტნური ბგერათშესატყვისობანი. — იკე, XXXV, თბ., 2005, გვ. 303-317 (ქართ. ენაზე).

12. ჭ→რ ერთგვაროვანი გარდაქმნისათვის ქართველურსა და საერთონახურში. — ქართველოლოგიური კრებული, IV, თბ., 2005, გვ. 107-110 (ქართ. ენაზე, რეზიუმე — ინგლ. ენაზე).

მოხსენებათა მასალები

1. ნახურ-ქართველური ბგერათშესატყვისობები (კონსონანტიზმი). — ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მე-60 სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2001, გვ. 65-68.

2. ბგერათშესატყვისობის ერთი სახეობისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. — ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 61-ე სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2002, გვ. 35-36.

3. წინარეკავკასიური ლ სონანტის ერთგვაროვანი რეფლექსების თაობაზე. — ქუთაისური საუბრები — IX სიმპოზიუმის მასალები, ქუთაისი, 2002, გვ. 82-83.

4. იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებითი შესწავლიდან. — ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 63-ე სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2004, გვ. 61-66.

5. პროტოიბერიული ლექსიკა ქართველურ დიალექტებში. — XXIV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2004, გვ. 78-82.

6. იბერიულ-იჩქერიული შედარებითი ფონეტიკა: ვოკალური სისტემა. — არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები, XVI — მოხსენებათა მასალები, თბ., 2005, გვ. 96-102.

7. პროტოიბერიულ-კავკასიურიდან მომდინარე ლექსემები ქართველურ დიალექტებში. — XXV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2005, გვ. 67-71.

8. სიბილანტ თანხმოვანთა ერთგვაროვანი ევოლუციისათვის ქართველურსა და ფუძენახურში. — ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 64-ე სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2005, გვ. 37-44.

Georgian Academy of Sciences Arn. Chikobava
Institute of Linguistics

in the right of manuscript

Merab Chukhua

**System of Sound Correspondences in
Kartvelian-Nakh Languages**

10. 02. 09 — Ibero-Caucasian Linguistics

S Y N O P S I S

of thesis presented for a degree
of a doctor of philological sciences

**Tbilisi
2006**

The dissertation is written at the Department of Mountain Ibero-Caucasian Languages, the Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Georgian Academy of Sciences.

official opponents: **Kote Chrelashvili**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Tedo Uturgaidze
Doctor of Philological Sciences, Professor

Vazha Shengelia
Doctor of Philological Sciences, Professor

The dissertation will be defended at the meeting of Dissertation Board of Philological Sciences of Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Georgian Academy of Sciences, at 12⁰⁰, 2006, June 27th.

Address 8, Ingoroqva Str., Tbilisi, 0108

The text of dissertation can be acquainted at the library of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics.

Synopsis of the dissertation was sent in 2006, May 25th.

Scientific secretary
of the Board

Doctor of Philological
Sciences T. Vashakidze

General Characterization of the Work

Actuality of the subject. Manifestation of regular and natural sound-correspondences among the groups of the Ibero-Caucasian languages is one of the main problems of the linguistic Caucasiology. Reconstruction of phonological systems of the Kartvelian and Nakh languages and common radical lexical fund of roots and stems and afterward, their historico-comparative researching on the level of radical languages became a key problem for the Ibero-Caucasian linguistics for a long time. Manifestation of sound-correspondences among the private groups (resp. Common Kartvelian and Common Nakh languages), also establishing of history of systematic changes of the original phonemes became actual problem at present, when the necessity of elaborating of conclusive works of the historico-comparative character (dictionaries of comparative and etymological...) became actual task. Compiling of comparative grammars among the separate groups of the Ibero-Caucasian Languages is the demand of time.

Reconstruction of phonological system of the languages of one group and the stems of main lexical fund and historico-comparative analysis of the other group of originally related languages together with analogical data of a radical language are of great importance for making invaluable results from the viewpoint of the genealogic classification of the languages, lingual history and universals.

Objectives and the subject of the research. The researched work aimed to study the key problems of the historico-comparative phonetics of the Common Kartvelian and Common Nakh radical-languages. On the basis of the rich data of the languages under research and taking into consideration the existing views and results of research, at most, the main aim was, at first,

reconstruction of radical-lingual condition and models of original phonological system, and then their comparison to manifest the system of Kartvelian-Nakh sound correspondences, which is the trustworthy argument in order to prove existing relation between these languages. Besides the prominent resemblance of the phonological systems of the mentioned languages, during the research our attention was drawn to the fixed difference among the phonematic structures of separated groups. We had to give one meaning to constructional but different phonological systems in historically evidenced languages and to level them to the common archetype. Besides this, we had to establish relative chronology of non-homogenous and non-simultaneous spontaneous-sporadic phonetical processes on which the manifested sound-correspondences are based. In order to achieve the aim, 420 paged Kartvelian-Nakh Comparative Dictionary was compiled, in which more than thousand lexical units of the common origin entered. The work under discussion is based on the mentioned comparative dictionary. During compiling the dictionary the author used lingual data obtained by the author, also published texts for the languages of both groups, bilingual, comparative, etymological and branch dictionaries. Ensuing from the subject under research Kartvelian-Nakh languages data is mostly represented in it. In use of need the data of other Ibero-Caucasian languages is attested.

Principal results and scientific novelties of the research. At the existing time of the Ibero-Caucasian linguistics, the work is the first attempt to present argued and grounded regular and natural sound-correspondences between the Kartvelian and Nakh languages. The manifested phoneme-correspondences and sound-changes have systemic character, which makes the achieved results trustworthy. Convincingness of manifested sound-correspondences is shown within the limits

of one morpheme on the synchrony dependence of vowel and consonantal phoneme relations. Besides this, manifestation of sound-correspondences with single-morpheme is repeated in the roots with more than one consonants, this is followed by phonemes-correspondences on the level of consonant complexes. The work is the first attempt to establish the original type of the whole phonological systems of the Nakh-Kartvelian languages through using the fixed comparative method. The problems of analysis, genesis and directions of historical development of the phonological systems of the mentioned languages are researched in a new manner. Local rows of original phonemes are restored and secondary genesis of some specific phonemes is established on the basis of the corresponding lingual data. Ensuing from specificity of the structure of root of the Ibero-Caucasian languages, with the purpose of improving methodology of sound-correspondence, concept of communicative metathesis is entered. Using this concept, history of so-called inverse order of stems is unnatural. In particular, it was considered, that Georg. *čanta* → *tanča* type changes are hypothetical for Common Nakh radical-language, which is supported by manifestation of corresponding stems of the Daghestanian languages. cf.: C.Kartv. *čwed- 'dew' : C.Nakh. *darç- ← *čard- 'a short shower' : Dagh. lang.: Avar. *çad*, Ahkv. *çari* ← *čadi- 'rain', Tab. *çad-al-* 'a drop', Agh. *çar* ← *čad, Krits. *çadi-* 'liquid'. It can be said without exaggeration that perspective of etymologic research will be appeared taking into consideration the cases of communicative metathesis really manifested in common vocabulary.

Phonological system of the **original languages** is presented for the first time through the comparative researching way of Common Kartvelian and Common Nakh phonological systems. In this case, concept of **an origin - language** is equiva-

lent to proto-language or to the language, where from the Common Kartvelian and Common Nakh radical-languages came. It is considered in the work, that in the proto-language of the radical-languages along with **hissing** and **hushing** sibilants occur medi-sibilantal hissing-hushing consonants, which became hushing in Common Kartvelian \mathfrak{z} , c , \mathfrak{c} , z , s , \rightarrow \mathfrak{z} \check{c} \mathfrak{c} \mathfrak{z} \mathfrak{s} , but in Common Nakh they became hushing and hissing sibilants, as well: \mathfrak{z} , c , \mathfrak{c} , \rightarrow $\mathfrak{z}/\mathfrak{z}$ \check{c}/c $\mathfrak{c}/\mathfrak{c}$. Complete series of affricates and spirants $*\mathfrak{q}$ q \mathfrak{q} ω h , of the pharyngeal zone of the Common Kartvelian was reconstructed on the basis of sound-correspondences regulars for the first time in the history of researching the Kartvelian-Nakh languages. It is appeared that $t-t_*$, $c-c_*$, $\check{c}-\check{c}_*$ or normal-intensive phonological correlation was natural for a proto-language. Besides this the work settled the some problems, which draw our attention from the viewpoint of formation of roots and stems and relative chronology.

Theoretical and Practical importance of the work.

Lexical-grammatical data represented in the work and its scientific analysis based on achievements of Modern Ibero-Caucasian linguistics and comparativistics must be valuable for thoroughly studying of actual problems of the history of the Kartvelian-Nakh languages and peoples. The Kartvelian-Nakh Comparative Dictionary added to monography is the first more or lessly complete etymological dictionary in the Nakhology. Establishing of etymology of many terms discussed in the dictionary is valuable from the viewpoint of history of culture (resp. civilization). Besides this, similar phonetic processes and sound-correspondences formed on the basis of the radical-languages under research and their differentiation are of great importance from the viewpoint of genealogical classification of the Ibero-Caucasian languages and general linguistics, as well.

The results of research will serve the purpose to individuals interested in historico-comparative linguistics, also to the specialists of the history of proto-Iberian culture, also to teachers during the studying of comparative phonetics and comparative vocabulary of the Ibero-Caucasian linguistics, the problems of a language history.

Method of the research. Considering the aim of the object under research the work uses of historico-comparative method. Along with descriptive and typological methods, diasystemic method is also used for formation the phonotactic rules.

Approbation. The work was conducted at the department of Mountain Ibero-Caucasian Languages of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Georgian Academy of Sciences. Main propositions and results during the research presented in the work have been introduced by the author to the scientific sessions of the Arn. Chikobava Institute of Linguistics, Tbilisi Iv. Javakhishvili State University, also to republic, regional and international conferences and symposia. One part of the work has been published in the form of monograph, articles and materials.

The volume and structure of the work. The dissertation contains 290 p. computer types. It has an introduction, four parts, eight chapters and conclusions. Each chapters are divided into paragraphs with preface.

Contents is led the work and references is added to it.

Short Content of the Work

The author's views on the problems under research are given in the introduction of the work. Taking into consideration an immanent nature of the languages under research, the meth-

ods and ways using of which the present work can establish the systems of sound-correspondences among the related languages, reconstruction of original phonological system and archetypes of roots and stems, are discussed.

The concrete point of the author's scientific research is to clear up interrelation between two groups of the Ibero-Caucasian linguistic family from the historico-genesis viewpoint. In order to settle the problem it is necessary to manifest regular and natural sound-correspondences between the mentioned languages. If the Kartvelian and Nakh languages are related ones, regular and natural phonemic-relation must occur. It is well-known fact that the related languages are the dialects originated from one language, and sound changes in all languages are regular.

Establishing of genetic relation between the Kartvelian and Nakh languages is valuable for the Ibero-Caucasian linguistics. Through researching corresponding Nakh word-correspondences for radical lingual lexico-grammatical stocks of the Kartvelian languages we have an unique chance to lead into common historico-genesis data of other groups of the Ibero-Caucasian languages. The Nakh languages have the function of transitional step to approach the common data of corresponding Daghestanian and Abkhaz-Adyghe languages, as relative-generative relation of the Nakh group languages to other Caucasian ones is an acknowledged fact.

The short history of the problem under research and present condition of researching of the mentioned languages are also presented in the introduction of the present work. It was emphasized that although the rich traditions of researching the languages of separate groups, it is difficult to determine relation among the groups and this part will be appeared less researching point of Caucasiology. The work deals with the difficulties, which are caused by absence of historico-comparative grammars

and etymological dictionaries of the languages under research. The Kartvelian-Nakh Comparative Dictionary was compiled to fill up this gaps. The latter contains common vocabulary fund and morphological stock or system of formants, as well, as sound-correspondences are relevant even in formants. It is reflected in each stage of lingual hierarchy such as: phonetics, phonology, morphological stock, vocabulary.

Part I

Vocal System

Chapter I

§1. Original type of the Kartvelian and Nakh languages vowels system. Radical lingual condition of Common Kartvelian is simple. Five simple vowels **a, e, i, o, u** are reconstructed. The Common Kartvelian picture is unchangeably preserved in old Georgian literary language. The next complication of radical lingual simple system is clearly shown in Svan, in which along with five **a, e, i, o, u** vowels the following ones **ā ē ī ō ū ǣ ä ö ü ǻ ǿ ǔ** having limited distribution are attested. The Zan condition coincides with Georgian, though in Zugdid-Samursaqaq subdialect of the Megrelian dialect irrational **ə** vowel is natural.

Distribution of simple vowels of the Common Kartvelian radical language was free. Vowels complexes within the limit of one morpheme was not characteristic to it.

During the paradigmatic analysing, the Modern Nakh languages vocalism can be characterized according to following six marks: 1. **local order**, 2. **raising of a tongue**, 3. **labial – non-labial**, 4. **long – non-long**, 5. **nasalized – non-nasalized**,

6. **palatalized – non-palatalized.** Three latter marks are of later period, after suppletion of labialized complexes was finally carried out with disappearing of labial **w** segment left a trace in the form of length of a posterior or interior vowel – **wv** → **v̄**, **vw** → **v̄**, cf.: Ing. **guw** : Ichk. **gū** ← ***guw-** 'a hill, a knoll'. In the Vainakh languages through fusion of **wi, we** we got **ü ö** palatalized allophones, cf.: Bats. **ṭviⁿ**: Vain. **t̄ün** || **ṭun** 'dew'... Nasalized vowel system was formed in the historical fixed Nakh languages through moving of an auslaut **n** phoneme on an interior vowel of the nasal articulation. The fact is proved by the borrowed words: cf. Georg. **ciḡan** → Bats. **ciḡaⁿ** 'a kid', but **ciḡn-ex** 'to a kid'...

Although of synchronic variety of the Nakh languages vowels system an initial condition must similar to Common Kartvelian. The simple vowels **a, e, i, o, u** are reconstructed for the radical Nakh language. Distribution of simple vowels in Common Nakh was free. Here vowel complexes belonged to a number of sequences forbidden within the limit of one morpheme. From the Nakh dialects radical lingual condition was preserved in Bats and Cheberlo dialect, in which segmentation of five simple vowels through using of the historico-comparative analysis and inner reconstruction, is possible.

Vowels Correspondences in the Kartvelian-Nakh Languages

In parallels of the sound-correspondences of the consonants within the limits of one morpheme, systemity of vocal relation is also manifested; or if there is a system of consonants-correspondences, natural and systemic vowel-correspondences must occur simultaneously. Natural and regular vowels corre-

spondences occur among the Common Kartvelian and Common Nakh languages and among the languages within the separate groups.

§2. Correspondences of an original *a vowel. Correspondences of *a vocal in the Kartvelian-Nakh languages are not homogeneous. Identic and different correspondences are attested. The following kinds of vowel relations are distinguished: 1. C.Kartv. a ~ C.Nakh. a (C.Kartv.: *mas-e 'a net; a spider's web' : C.Nakh. *maš-e 'cloth knitted in a family; a spider's web'); 2. C.Kartv. a ~ C.Nath. o (C.Kartv. *tal- 'a flint', 'a very hard stone' : C.Nakh. *tol- 'a stone'); 3. C.Kartv. a ~ C.Nakh. e (C.Kartv. *qar- 'an ox': C.Nakh. *h₁el- 'a cow'); 4. C.Kartv. a ~ C.Nakh. i ~ (C.Kartv. *ast- 'ten' : C.Nakh. *iṭa- 'ten').

§3. Correspondences of an original *e vowel. In the Nakh-Kartvelian languages correspondences of an original e are not homogeneous, as in the case of *a vowel. Both identic and different correspondences occur. We distinguish the following kinds of vowel relation: 1. C.Kartv. e ~ C.Nakh. e (C.Kartv. *berḡ- 'a leg' : C.Nakh. *berḡ- 'a hoof'); 2. C.Kartv. e ~ C.Nakh. a (C.Kartv. *nesw- 'a water-melon' : C.Nakh. *nars- 'a cucumber'); 3. C.Kartv. e ~ C.Nakh. i (C.Kartv. *kec-o 'scales', 'fin' : C.Nakh. *gič-o 'hair on the temple'...).

§4. Correspondences of an original *i vowel. A vowel *i shows non-homogeneous reflexes in the Kartvelian-Nakh languages. The following types of vowels relations take place: 1. C.Kartv. i ~ C.Nakh. i (C.Kartv. *çirpl-: C.Nakh. *çibal- 'dandruff, eruption'...); 2. C.Kartv. i ~ C.Nakh. e (C.Kartv. *çik-ar- 'red' : C.Nakh. *çeg-en 'red'); 3. C.Kartv. i ~ C.Nakh. a (C.Kartv. *pxin- 'baton; a knitting tool' : C.Nakh. *pxan- 'an arrow').

§5. Correspondences of an original *o vowel. An original o vocal also manifests non-homogeneous reflexes in the

Kartvelian-Nakh languages. Both identic and different correspondences are distinguished, which implies the following vowel relations: 1. C.Kartv. o ~ C.Nakh. o (C.Kartv. *pox- 'fat, pork fat' : C.Nakh. *moh_h- 'fat, stomach fat'); 2. C.Kartv. o ~ C.Nakh. a ← *o (C.Kartv. *kox-el- 'a heel' : C.Nakh. *kwaq- ← *kwaq- 'a heel'); 3. C.Kartv. o ~ C.Nakh. u (C.Kartv. *koç- 'summit, top' : C.Nakh. *kuç- 'top of a mountain').

§6. Correspondences of an original *u vowel. Reflexes of an original u vowel are non-homogeneous in the Kartvelian-Nakh languages. Identic and different correspondences are distinguished, which implies the following types of vowel relations. 1. C.Kartv. u ~ C.Nakh. u (C.Kartv. *çux- 'a small saucepan' : C.Nakh. *çux- 'a horn for wine, a jar'); 2. C.Kartv. u ~ C.Nakh. o (C.Kartv. *lupx- 'dirty water' : C.Nakh. *dopx- 'sweat, melted') ; 3. C.Kartv. u ~ C.Nakh. a (C.Kartv. *puṭ- 'smoke, lightning' : C.Nakh. *ṭap- ← *ṭwap- 'lightning').

§7. Towards the changing of the origin vowel system in the radical Nakh language. Moving of original vowel systems towards two directions was characteristic for the Common Nakh vocal system: 1. **open** → **narrow** (C.Kartv. a ~ C.Nakh. e - a → e; C.Kartv. a ~ C.Nakh. i - a → i; C.Kartv. e ~ C.Nakh. i - e → i); 2. **narrow** → **open** (C.Kartv. e ~ C.Nakh. a - e → a; C.Kartv. i ~ C.Nakh. e - i → e, cf.: their labialized kinds: C.Kartv. u ~ C.Nakh. o - u → o || i → e; C.Kartv. u ~ C.Nakh. a ← wa - u → wa || i → a). Conditionally the correspondences of C.Kartv. a ~ C.Nakh. e/i or **open** → **narrow** kind can be characterized as vowel-moving of Svan type, as C.Kartv. a → Svan e/i is natural; the correspondences of C.Kartv. e/i ~ C.Nakh. a or **narrow** → **open** kind are conditionally called soundchanges of Zan type, cf.: C.Kartv. e →

Zan a (Georg. ert-i : Zan. a-rt-i- 'one'; me : ma T: ekws-i : amšv-i 'six'...).

§8. Towards the similar type of verbal ablaut in Common Kartvelian and Common Nakh. It is well-known that the verbs of one series in the Kartvelian languages differ from each other mood and tense of the I and II series through e ~i stem vowel ablaut: v-cvet ~ v-cvit-e, v-i-č̣er ~ v-i-č̣ir-e... Correspondence of Common Kartvelian e ~i verbal ablaut is shown in the radical Nakh language of Common Nakh e ~ a aspective type, which appears in the Nakh-Kartvelian verbs of the common origin. Thus, Common Kartvelian and Common Nakh radical languages are related ones according to aspective ablaut, as well; cf.: sound-correspondences C.Kartv. e : C.Nakh. e; C.Kartv. i : C.Nakh. a, which appear in C.Kartv. e ~i and C.Nakh e ~ a aspective ablaut – C.Kartv. *cwest- ~ *cwist- 'to cut' : C.Nakh. *cest- ~ *cast- 'to cut'; C.Kartv. *qwen- ~ *qwin- 'to shave' : C.Nakh. *lerk- ~ *lark- 'to shave'...

Part II

Consonantal System

Chapter II

§9. General characterization of the consonantal system. The first stage of phonological system of any language is a paradigmatic analysis of a sound system. Four main classes of consonants are distinguished in reconstructed phonological system of the Common Kartvelian and Common Nakh: 1. **occlusives**; 2. **fricatives**; 3. **sonors**; 4. **sonants**.

Local orders of consonants in Kartvelian and Nakh are determined through an active action of a tongue and a lower

lip toward non-active organs of an apparatus of speech. A tongue acts towards different places of an oral cavity, and a lower lip acts towards an upper lip or upper teeth. If we group the consonants of the mentioned languages according to local orders, they form ten kinds of homorganic/heterogeneous consonants: **bilabial, dental, front-alveolar, medio-alveolar, back-alveolar, palatal, medio-lingual, back-lingual, pharyngeal, laryngeal.**

For the period of the unity of the Common Kartvelian languages the following consonantal system – occlusive-plosive is reconstructed: **b p p̣ d t ṭ g k ḳ**; affricates: **ʒ c ç ʒ̣ č č̣ ʁ̣** **q q̣**; spirantes: **z s ž š γ x ʁ̣ ʁ̣ʰ h**; sonors: **r l m n**; sonants : **j w**.

The similar consonantal system is reconstructed for the Common Nakh, but here the system is complicated by edding of **ɖ ʈ ʈ̣ ṣ** intensives and voiceless lateral **ḷ** spirant.

§10. System of sonors. For the level of the lingual unity of the Common Kartvelian and Common Nakh we evidence voiced non-syllabic **r l m n** sonor phonemes, which have no voiceless and syllabic allomorphemes in any position. Comparative-historical studying of roots and stems of vocabular fund of Kartvelian-Nakh resists to postulation of system of **ɾ ɻ ɱ ɲ** syllabic sonants for the Common Kartvelian radical language.

Very noteworthy phoneme correspondences of sonors are manifested in Nakh-Kartvelian comparison. These correspondences have systematic characters. Let us discuss them separately.

§11. Lateral l. A radical-lingual **l** resonant is preserved well in Common Kartvelian. But we cannot say the same about development of **l** phoneme in the period of lingual unity of Common Nakh. Radical Nakh **l**→**j**, **l**→**r**, **l**→**w**, **l**→**m**, **l**→**d**,

l→n, l→h_λ phonemic changes became the basis for the non-identical sonor sound-correspondences: 1. C.Kartv. l ~ C.Nakh. l (C.Kartv. *lx-en-/*lx-in- 'to relax; to enjoy' : C. Nakh. *leq- 'to play / to sing'); 2. C.Kartv. l ~ C.Nakh. j (C.Kartv. *layw- 'a fig' : C.Nakh. *jiry- 'some kind of a tree race'); 3. C.Kartv. l ~ C.Nakh. r (C.Kartv. *swel-a 'a non-venemous snake' : C.Nakh. *šer-o 'a kind of an ant'); 4. C.Kartv. l ~ C. Nakh. w (C.Kartv. *yel-a 'a little ravine' : C.Nakh. *yaw- 'a ditch'); 5. C.Kartv. l ~ C.Nakh. m (C.Kartv. *lezw- 'saliva' : C.Nakh. *mazw- 'juice'); 6. C.Kartv. l ~ C.Nakh. n (C.Kartv. *šwel- 'a roe, a deer' : C.Nakh. *šon- 'a female aurochs); 7. C.Kartv. l ~ C.Nakh. d (C.Kartv. *laq-e 'spoiled' : C.Nakh. *daq- 'dead'); 8. C.Kartv. l ~ C.Nakh. h_λ (C.Kartv. *lic- 'water' : C.Nakh. *h_λast- 'a spring').

§12. A flapped r. An origin z flapped is well-preserved in the languages of both groups. Its distribution is limited; it is not attested in anlaut of a word. In three examples of Common Kartvelian an anlaut r appears. These stems are of inversive order in comparison with Common Nakh archetype. Manifestation of inversive order in such stems is confirmation that in anlaut of Common Caucasian root r flapped might not be presented. Reconstruction of r flapped can take place according to the following formulation of sound correspondences: 1. C.Kartv. r ~ C.Nakh. r (C.Kartv. *xur-o 'carpenter' : C.Nakh. *ph_har- ← *h_λwar- 'a repair-man'); 2. C.Kartv. r ~ C.Nakh. l (C.Kartv. *pur- 'a cow' : C.Nakh. *bul- 'a hoofed animal'); 3. C.Kartv. r ~ C.Nakh. n (C.Kartv. *bzar- 'an ice; frost' : C.Nakh. *pšan- ← *bžan- 'an ice'); 4. C.Kartv. r ~ C.Nakh. m (C.Kartv. *borbal- 'a spider' : C.Nakh. *bumbar- 'a kind of bird of prey'); 5. C. Kartv. r ~ C.Nakh. w (C.Kartv. *yert- 'chokha; a felt cloak" : C.Nakh. *yawt-al 'a man's long upper cloth').

§13. Nasal m sonor. Postulation of radical-lingual **m** nasal sonor is possible according to the following formulation of Nakh-Kartvelian sound correspondences: 1. C.Kartv. **m** ~ C.Nakh. **m** (C.Kartv. *maz-e 'the sun' : C.Nakh. *maž-un 'yellow'); 2. C.Kartv. **m** ~ C.Nakh. **l** (C.Kartv. *meṭ-'increase, more' : C.Nakh. *laṭ- 'increase'); 3. C.Kartv. **m** ~ C.Nakh. **n** (C.Kartv. *qam-a 'a lad' : C.Nakh. *qon-on 'young'); 4. C.Kartv. **m** ~ C.Nakh. **r** (C.Kartv. *kʷam- 'smoke' : C.Nakh. *kʷur- 'smoke'); 5. C.Kartv. **m** ~ C.Nakh. **w** (C.Kartv. *txam- 'a head; a summit' : C.Nakh. *txow- 'a ceiling; a roof').

§14. Nasal n sonor. Reconstruction of an original **n** sonor is possible according to following kinds of radical-lingual sound-correspondences: 1. C. Kartv. **n** ~ C.Nakh. **n** (C.Kartv. *čan- 'a twig' : C.Nakh. *čan- 'a branch; a bud'); 2. C.Kartv. **n** ~ C.Nakh. **l** (C.Kartv. *nexw- 'manure' : C.Nakh. *lax- 'dung'); 3. C. Kartv. **n** ~ C.Nakh. **m** (C.Kartv. *nisl- 'fog; snow" : C.Nakh. *marx- 'cloud'); 4. C.Kartv. **n** ~ C.Nakh. **r** (C.Kartv. *çqen- 'fat' : C.Nakh. *çqar-e 'a fish'); 5. C.Kartv. **n** ~ C.Nakh. **d** (C.Kartv. *nol- 'gums' : C.Nakh. *dol- „id").

Chapter III

§15. Sonants j and w. The sonants **j** and **w** in the Nakh-Kartvelian languages must be distinguished as independent consonant group. Different nature of **j**, **w** phonemes in comparison with **r l m n** sonors is confirmed by the historical phonetic data of the Kartvelian languages. Discussing according to Zan, within one root, **r l m n** sonors in posterior of any consonant belong to forbidden consonant complexes. It cannot be said about consonant +**w / v** consonant group order all possible combinations of

which are realized in Zan dialects. Following from this **r l m n** sonors and **j w** sonants can not be united in one consonant class.

Distribution of **j** sonant is determined from the beginning. In Common Kartvelian radical language **j** is attested only once in anlaut of a word before **o** vowel; cf.: C.Kartv. ***jor-** 'two'. In Common Nakh **j** is preserved only in interior of a vowel in nouns and verbal stems, as well.

The Kartvelian-Nakh correspondences speaks about consonantal nature of an original **j** phoneme: C.Kartv. **s** ~ C.Nakh. **j** (C.Kartv. ***s-ʒal-** 'a daughter / sister in-law; a woman' : C.Nakh. ***j-aʒar-** 'a sister'; C.Kartv. ***s-uq-** 'a back' : C.Nakh. ***j-uq-** 'a waist'; C.Kartv. ***hasw-il** ← ***s-asw-il-** 'a daughter' : C.Nakh. ***j-oh_λ-** ← ***j-ah_λw-** "id").

§16. Radical-lingual w sonant. Reconstruction of radical-lingual **w** sonant is possible on the basis of various Kartvelian-Nakh correspondences. Variety of below mentioned partially speaks about the high coefficient of paradigmatic frequency of bilabial **w** in the languages of both groups: 1. C.Kartv. **w** ~ C.Nakh. **w** (C.Kartv. ***warʒ-** 'an armchair' : C.Nakh. ***woʒ-** 'a saddle; a sofa'); 2. C.Kartv. **w** ~ C.Nakh. **ω** (C.Kartv. ***zwar-** 'a sunny place' : C.Nakh. ***zωan-** 'a ray'); 3. C.Kartv. **w** ~ C.Nakh. **m** (C.Kartv. ***win-a** 'who' : C.Nakh. ***min-a** „id"); 4. C.Kartv. **w** ~ C.Nakh. **n** (C.Kartv. ***γiw-** 'a shoot from a seed; a flower' : C.Nakh. ***γan-** 'a sheet / leaf').

The following correspondence C.Kartv. **w** ~ C.Nakh. **r** (C.Kartv. ***kiw-** 'youghurt; cheese' Svan **kiw-** 'cheese' : C.Nakh. ***kir-** 'serum'), which is based on **w** → **r** phonetic process, belongs to one kinds of non-identical sound-correspondens of consonant order; cf.: **w** → **r** in Laz: Georg. **čvav-i** → Laz. **čvar-i** 'rye'; Georg. **ambavi** → Laz **ambar-i** 'a story' : **w** → **r** correspondence occur on the level of historically labialized com-

plexes: C.Kartv. *zašw- 'a blackbird' : C.Nakh. *žorš-an 'a blackbird, a starling'; C.Kartv. *misw- 'a point' : C.Nakh. *marš- 'a snout'; C.Kartv. *bečw- 'fur' : C.Nakh. *merç- 'fur of a horse tail'.

Although that labialized complexes were divided into different directions, they still appear in one case on the synchronic level, cf.: C.Kartv. *leḡw- 'a descendant' : C.Nakh. *leḡw- ~ 'a little quail'...

An important kind of suppletion of the labialized complexes was formed historically in anlaut of a Nakh root – #Cw → #b/pC: C.Nakh. *ph^har- ← *h^hawar- 'a dog', cf.: C.Dagh. *xwar- 'a dog'; C.Nakh. *pxi ← *xwi- 'five', cf.: C.Kartv. *xwit- 'five', Abkh. xu- „id”...

Occlusive Consonants

Chapter IV

Triplet local orders of occlusives and affricates were characteristic for the Common Kartvelian radical language and radical Nakh, as well: **bpp**, **dtṭ**, **ʒçç**, **ʒčč**, **gkḳ**, **ṛḳṛqq**; but for spirants, systems in pairs were characteristic: **zs**, **žš**, **γx**, **ωh^h** and if **voiced-voiceless aspirate-voiceless strident / glottal** series are natural for occlusives and affricates, in fricatives only **voiced-voiceless aspirate** correlation existed.

§17. Correspondences of bilabial occlusives. Correspondences in bilabial occlusives are mainly identical. An original **b** bilabial voiced occlusive-plosive is reconstructed according to the following kinds of sound correspondences: 1. C.Kartv. **b** ~ C.Nakh. **b** (C.Kartv. *bey-o- 'a granary' : C.Nakh. *b^ω-ow- 'a watch-tower'); 2. C.Kartv. **w** ~ C.Nakh. **b** (C.Kartv. *wan- 'a

house' : C.Nakh. *bon- 'a hut'); 3. C.Kartv. **b** ~ C.Nakh. **w** (C.Kartv. *γob- 'a fence' : C.Nakh. *γow- 'a wall'); 4. C.Kartv. **b** ~ C.Nakh. **p** (C.Kartv. *bug-ur- 'a flower' : C.Nakh. *pug- 'a bud (of wool)'); 5. C.Kartv. **p** ~ C.Nakh. **b** (C.Kartv. *plaṭ-è- 'a river bank' : C.Nakh. *berṭ- 'a coast, bank'); 6. C.Kartv. **b** ~ C.Nakh. **m** (C.Kartv. *çarb- 'an eyebrow; a mark on a face' : C. Nakh *çam-o 'a mark on a cattle forehead'; 7. C.Kartv. **m** ~ C.Nakh. **b** (C.Kartv. *mozw-er- 'a bull-calf' : C.Nakh. *borš- 'a bull-calf'). Bilabial voiceless-aspirate **p** occlusive-plosive is postulated on the basis of two kinds of sound-correspondences: 1. C.Kartv. **p** ~ C.Nakh. **p** (C.Kartv. *piti- 'hair' : C.Nakh. *patar- 'feather'); 2. C.Kartv. **p** ~ C.Nakh. **h**_λ ← ***p** (C.Kartv. *px-an- 'to scratch' : C.Nakh. *h_λaq- 'to sweep, to spread').

Bilabial **p** glottal was characteristic for radical-lingual condition of both groups. Postulation of **p** glottal is possible on the basis of the following kinds of correspondences: 1. C.Kartv. **p** ~ C.Nakh. **b** (C.Kartv. *paṭ- 'manure' : C.Nakh. *biṭ- 'excrements'); 2. C.Kartv. **p** ~ C.Nakh. **p** (C.Kartv. *per- 'a butterfly'; 'to fly' : C.Nakh. *pal-u- 'a butterfly'); 3. C.Kartv. **p** ~ C.Nakh. **m** (C.Kartv. *payw- 'a hump' : C.Nakh. *mayu- 'a tail'; C.Kartv. *çop- 'a tip, a growth' : C.Nakh. *çom- 'a trunk').

§18. Correspondences of dental occlusives. As it was possible the correspondences of dental order are mainly identical. An original dental voiced occlusive is reconstructed according to the following types of correspondences: 1. C.Kartv. **d** ~ C.Nakh. **d** (C.Kartv. *daqal- 'a goat' : C.Nakh. *daxan- 'a cattle'); 2. C.Kartv. **d** ~ C.Nakh. **t** (C.Kartv. *dastw- 'a bear' : C.Nakh. *tatw-al 'a bear cub') ; 3. C.Kartv. **t** ~ C.Nakh. **d** (C.Kartv. *tatw-r- 'white, zinc' : C.Nakh. *datew- 'silver'); 4. C.Kartv. **r** ~ C.Nakh. **d** (C.Kartv. *zur-a 'female, she-animal, bitch' : C.Nakh. *zud-a- "id"; C.Kartv. *racx-/ *ricx- 'to count, a number' :

C.Nakh. *doč-/*dač- 'a word; to read'; C.Kartv. *çgarw- 'a quail' : C.Nakh. *çğard- 'a lark'). The Kartvelian *d* → *r* process was a basis for the latter *r* : *d* correspondence; cf.: Georg. *mzad-eb-a* → *mzar-eul-i*; *d* → *r*, which is unnatural for the Nakh languages, is natural in Common Kartvelian and Modern Daghestanian languages: Bagv. *aram* ← *adam* 'a man'...

An original voiceless aspirate *t* dental must be reconstructed: 1. C.Kartv. *t* ~ C.Nakh. *t* (C.Kartv. **twal*- 'an eye; to slumber, to watch' : C.Nakh. **tar*-/**ter*- 'to slumber, to watch'); 2. C.Kartv. *t* ~ C.Nakh. *t̥* (C.Kartv. **lat-am*- 'mud' : C.Nakh. **lat̥-e* 'ground, mud / dirt, dust'; C.Kartv. **tat-ab-o* 'a small tree or a bush' : C.Nakh. **dat̥-u*- 'a pit, pock'). C.Kartv. *t* : C.Nakh. *t̥* must be noted for its abundance of illustrative data and free distribution, which can not be said about *t* : *t̥* relation, which occur only in non-anlaut of a word and is evidenced in several examples. An intensive **t̥* corralate or a long consonant of *t* dental is reconstructed on the basis of C.Kartv. *st* ~ C.Nakh. *t̥* comparison. It is presumable for *t̥* → *st* Common Kartvelian condition – C.Kartv. **ast*- 'ten' : C.Nakh. **it̥*- 'ten'; C.Kartv. **d-ust-e*- 'a month, the moon' : C.Nakh. **b-ut̥*- 'a month, the moon'...

Radical-lingual glottal dental *ʈ* was preserved unchangeable in the languages of both groups. Thus, C.Kartv. *ʈ* ~ C.Nakh. *ʈ* seems non-alternative. – C.Kartv. **ʈew*- 'to attack' : C.Nakh. **ʈem*- 'war'; C.Kartv. **peʈw*- 'millet' : C.Nakh. **baʈw*- 'dough'; C.Kartv. **ʈok*- 'an opponent, an enemy' : C.Nakh. **ʈoh*Λ- 'back, descendant'...

System of Sibilants

Chapter V

Problem of evolution and reflexation of series of front and back alveolar consonants is a cardinal question from the viewpoint of studying the historico-comparative phonetics of the Nakh-Kartvelian languages. It is well-known fact, that Georgian **hissing** sibilants correspond to **hushing** allophones in Zan and Svan [N. Marr, Arn. Chikobava, V. Topuria, G. Machavariani, T. Gamqrelidze...] – Georg. ჯ ც ცჳ ჳ ს: Zan ჯ č čჳ š š: Svan ჯ → / ž č → š čჳ → / h ž š; and Georgian hushing sibilants correspond to consonant-complexes – hushing sibilant + back-lingual occlusive in Zan-Svan (resp. western Kartvelian): Georg. ჯ č čჳ š š: Zan ჯგ → / ჳგ čk → / ck čkჳ → / čkჳ (žg) šk → / sk: Svan ჯგ → / sg čk → šg čkჳ → škჳ (žg) šk → šg / sg. Both models of presented correspondences: 1. **hissing:hushing**, 2. **hushing:hushing + back-lingual / occlusives** – is explained as **velarization of hushing sibilants**. It is pointed justly in the specialist literature that "speaking according to a tongue – it is a basis, which determined Chan-Megrelian **hushing** instead of Georgian **hissing**. Differentiation in these consonants was caused by changing of articulation, motion of a back of a front tongue instead of a tongue tip" [Arn. Chikobava]. Transformation of above mentioned sibilant consonants is supported by demonstration of vowel-correspondences in Zan: "a o are characterized by rising of a back part of a tongue, than corresponding Georgian vowels e a. Changing of articulation is of same order as it was in formation of consonants" [Arn. Chikobava].

Georg. **hissing** : Zan / Svan **hissing** correspondence which must be discussed as historically formed phoneme-

correspondences [G. Machavariani], is distinguished along with Georg. **hissing**: Zan-Svan **hushing** sibilant correspondences. We agree with the view according to which **hissing** : **hushing** model is explained as the third stage of evolution of the original sibilants in Zan and Svan: *ʒ *c *ç *z *s → ʒ č ç ž š → || ʒ c ç z s; cf.: Georg. çvet-i: Zan čvat-i 'a drop': but çvet-av-s : çvat-an-s 'to drop' [G. Rogava].

It is turned out through the comparative analysis of the Nakh-Kartvelian morphemes having common etymology, that Zan-Svan similar phonetic process of **hushing** of the original **hissing** sibilants is unnatural even for the period of Common Nakh lingual unity. The following kinds of sound correspondences are distinguished: 1. C.Kartv. ʒ c ç z s ~ C. Nakh. ʒ c ç z s or **hissing** : **hissing**; 2. C.Kartv. ʒ c ç z s ~ C.Nakh. ʒ č ç ž š or **hissing** : **hushing**. We think, that the first model is of secondary formation: **hissing** : **hissing** sibilant correspondence was developed on the basis of **hushing** →|| **hissing** phonetic alternation in Common Nakh; i. e. C.Kartv. **hissing** : C. Nakh. **hushing** correspondence, the subspecies of which C.Kartv. **hissing** : C. Nakh. **hushing** correspondences are considered (as for the Kartvelian languages, as well), shows older condition.

§19. To show the real condition clearer we discuss above mentioned correspondences C.Kartv. ʒ c ç z s ~ C.Nakh. ʒ č ç ž š according to each sibilant phoneme:

By the distribution unlimitation is characterized: C.Kartv. ʒ ~ C.Nakh. ʒ correspondence (C.Kartv. *ʒab- : C.Nakh. *ʒam- 'a kind ob shoes'; C.Kartv. *ʒiʒw- 'bone' : C.Nakh. *ʒiʒ- 'meat');

C.Kartv. c ~ C.Nakh. č phonemic correspondence is distinguished by the number of illustrative material and free distribution – C.Kartv. *cux- : C.Nakh. *čuh_A-i: C.Kartv. *con- : C.Nakh. *čul-in : C.Kartv. *kac- : C.Nakh. kač-o;

C.Kartv. ζ ~ C.Nakh * ζ correspondence has no exceptions, which speaks to the fact, that in Common Kartvelian and Common Nakh ζ ζ glottal sibilants were not subordinated to the phonetic changes – C.Kartv. * ζ ar-: C.Nakh. * ζ or-; C.Kartv. * ζ il- : C.Nakh. * ζ il-.

Regularity of C.Kartv. z ~ C.Nakh. ζ spirant correspondence shows clearly existence of **voiced** spirants in radical-languages of both groups: C.Kartv. *mazw-; C.Nakh. *ba ζ -an; C.Kartv. *zom- : C.Nakh. *mo ζ -...

Phonetic process of s \rightarrow ζ \rightarrow h_{AI} pharyngalization took place in the radical Nakh, on the basis of which correspondence of C.Kartv. s ~ C.Nakh. ζ \rightarrow h_A free distribution was formed – C.Kartv. *swel-; C.Nakh. * ζ ar-; C.Kartv. *swet ζ - : C.Nakh. * ζ a ζ ; C.Kartv. *sat- : C.Nakh. *da ζ -...

§20. Reconstruction of the original sibilant-consonants as it was mentioned can occur according to identical model C.Kartv. hissing ζ c ζ z s ~ C.Nakh. hissing ζ c ζ z s.

C.Kartv. ζ ~ C.Nakh. ζ corespondence is attested in anlaut and non-anlaut, as well: C.Kartv. * ζ am- 'a brother' : C.Nakh. * ζ am- 'a bestman'...

Sibilant opposition C.Kartv. c ~ C.Nakh. c is distinguished by abundance of illustrative material; its distribution is free: C.Kartv. *ciqw- 'a squarrel': C.Nakh. *ca ζ w-al- 'a fox': C.Kartv. *karc- 'white' : C.Nakh. *h_{AI}irc-in- 'fair'...

Possibility of postulation of radical-lingual c hissing sibilant occur according to C.Kartv. c ~ C.Nakh. st non-identical correspondence, which was developed on the basis of Common Nakh c \rightarrow st phonetic processes: C.Kartv. *cam-el- 'a fat' : C.Nakh. *stam-in- 'large, fat'; C.Kartv. * ζ ac- 'a man' : C.Nakh. *stak ζ - 'a man'...

An intensive c_x correlate of a normal c is reconstructed according to a sound-correspondence C.Kartv. $cx \sim$ C.Nakh. c/s model, in which appearance of x after c in Common Kartvelian reflects historical trace of intensivity: C.Kartv. * $cxar$ -a- 'nine' : C.Nakh. * is_{an} -a- 'nine'...

An original hissing ζ sibilant is reconstructed on the basis of an identic sound correspondence C.Kartv. $\zeta \sim$ C.Nakh. ζ . Illustrative abundance and distributive unlimitation point to its high coefficient of paradigmatic frequency: C.Kartv. * ζul - 'a child / a son of a small age' : C.Nakh. * ζod -er- "id."; C.Kartv. * ζwed - 'a drop' : C.Nakh. * $dar\zeta$ - 'short shower'...

Demonstration of reconstructed phonological systems of the Nakh-Kartvelian languages testifies that postulation of hissing spirants on the radical languages level has no resistance.

An original voiced z spirant is reconstructed according to identic C.Kartv. $z \sim$ C.Nakh. z correspondence: C.Kartv. * $m-zyl$ - 'an egg of a quail' : C.Nakh. * $ziry$ - 'an egg'...

An aspirate hissing s spirant is postulated on the basis of the following models of correspondences: 1. C.Kartv. $s \sim$ C.Nakh. s (C.Kartv. * sel - : C.Nakh. * sem -; 2. C.Kartv. $s \sim$ C.Nakh. $x \leftarrow *s$ (C.Kartv. * les - 'a needle' : C.Nakh. * max -a 'a needle'...).

§21. Hushing sibilants. As it is shown, velarization in hushing sibilant order is realized in the Kartvelian languages **hushing sibilant + backlingual occlusive**. Absence of corresponding phonologic inventar – velarized hushing sibilant – during the period of moving of the articulation of hushing sibilant affricates in radical Nakh, directed the phonetic process to the dezaffricatization, with the difference of Zan-Svan. That is why \check{z} \check{c} $\check{\zeta}$ hushing affricates of proto-Nakh were coincided with d_{b} t_{b}

t_b intensive phonemes of dental order as a result of a phonetic process of dezaffricatization. The sound-correspondence C.Kartv. \check{z} \check{c} $\check{\zeta}$ ~ C.Nakh. d_b t_b t_b was formed through this way. Reality of moving of an articulation to the back in hushing sibilants is affirmed through reflexes of an original \check{s} hushing spirants in radical Nakh. In this case $\check{s} \rightarrow h_\lambda$ phonetic process of pharyngalization of \check{s} hushing sibilant is unnatural in entrails of which word-correspondence C.Kartv. \check{s} : C.Nakh. h_λ was formed. Existence of phonetic processes $\check{s} \rightarrow h_\lambda$ || l' and $\check{s} \rightarrow s$ (cf.; $*\check{z}$ $*\check{c}$ $*\check{\zeta} \rightarrow d_b$ t_b t_b) in radical Nakh is explained by non-stability of articulation of Common Nakh \check{s} spirant.

An original voiced \check{z} hushing affricate is reconstructed on the basis of the correspondence C.Kartv. \check{z} ~ C.Nakh. d_b . According to historically recorded Nakh languages $*d_b \rightarrow t_b$ is unnatural in Vainakh and $*d_b \rightarrow \text{t}_b$ in Bats.: C.Kartv. **mar \check{z} w-en* 'right' : C.Nakh. **ad b w-in* 'right'...

An original hushing \check{c} affricate is reconstructed according to the sound correspondence C.Kartv. \check{c} ~ C.Nakh. t_b . Voicing of Common Nakh t_b intensive in anlaut is observable: $t_b \rightarrow || d$, which is determined distributive limitation of an intensive t_b phoneme: C.Kartv. **ču-* 'a horse': C.Nakh. **do-* $\leftarrow *t_b\text{o-}$ 'a horse'...

Existence of an intensive \check{c}_b correlate of a normal \check{c} sibilant is assumed on the basis of the correspondence C.Kartv. c_x ~ C.Nakh. \check{c} . An intensive sibilant \check{c}_b in Common Nakh preserved its affricative nature and in Common Kartvelian reflexes of \check{c}_b and c_b phonemes were coincided to each other, as the neutraliza-

tion of proto-Kartvelian $\check{c}_s \sim c_s$ correlation took place earlier — $c_s \sim \check{c}_s \rightarrow c_s$. Typologically similar process occur in Bagwal and Akhvakh, also in the dialects of the Avar language; cf.: Av. $\check{c}_{\text{out}} \rightarrow$ dial. c_{out} - 'a lizard' [T. Gudava] — C.Kartv. *racx- / *ricx- 'to count; a number' : C.Nakh. *doč- / *dač- 'a word'; reading'; C.Kartv. *k̄warcx- 'a leg' : C.Nakh. *kač- 'a leg'...

An original strident \check{c} hushing affricate is reconstructed on the basis of the model C.Kartv. \check{c} ~ C.Nakh. \check{t} . In Vainakh a non-unlative process of $\check{t} \rightarrow t$ deglottalization — C.Kartv. *d-inč̣u-el- 'an ant' : C.Nakh. *d-iṭ̄-an 'a mosquito' — is natural...

An original hushing \check{s} spirant is reconstructed on the basis of the correspondence C.Kartv. \check{s} ~ C.Nakh. $h_{\Delta} / l' / s$, an articulation of which might be non-stabile in radical Nakh. Fluctuation of \check{s} phoneme was caused by the common process of moving of an articulation to the backward in radical Nakh. — C.Kartv. *šwen- 'you, your(s)' : C.Nakh. *h_Δon- 'you'; C.Kartv. *lašw- 'a lip' : C.Nakh. marl' - 'a nose'; C.Kartv. *eše- 'bull-calf, calf' : C.Nakh. *ase- 'a calf'...

Hissing-hushing Sibilants

Chapter VI

Hissing-hushing medio-sibilant consonants were not characteristic for either Common Kartvelian and Common Nakh phonological system, but **hissing-hushing** sibilants might occur in the protoe-language (resp. proto-Ibero-Caucasian language) from which on the basis of dialectal differentiation proto-Kartvelian and proto-Nakh languages were developed. Existence

of **hissing-hushing** sibilants in the pre-Ibero-Caucasian language is supported by non-ordinal models of the Nakh-Kartvelian word-correspondences, in particular, identic C.Kartv. \check{z} \check{c} $\check{\zeta}$ \check{z} \check{s} ~ C.Nakh. \check{z} \check{c} $\check{\zeta}$ \check{z} \check{s} and non-identic C.Kartv. \check{z} \check{c} $\check{\zeta}$ ~ C.Nakh. z c ζ correspondences give opportunity to discuss on reflexation of **hissing-hushing** or mediosibilant consonants (existing in proto-Iberian radical language) in Common Kartvelian and Common Nakh.

§22. An original voiced hissing-hushing * z , sibilant is reconstructed according to the following formule of the sound correspondence: C.Kartv. \check{z} ~ C.Nakh. \check{z} / z , i. e. in Common Kartvelian * z , was hussed — z , → \check{z} , but hissing and hushing reflexes are characteristic for radical Nakh.: C.Kartv. * $q\check{e}\check{z}$ -al- 'a stick' : C.Nakh. * $\gamma a\check{z}$ - 'a stick'; C.Kartv. * $ban\check{z}w$ -al 'bushed hair' : C.Nakh. * $be\check{z}o$ - 'hair'...

Reconstructive models of an aspirate hissing-hushing * c , affricate are twice more then the examples of voiced z , which speaks to paradigmatic frequency of * c sibilant. As in z , case, hushing allophones are unnatural in Common Kartvelian: * c , → \check{c} , as for in Common Nakh, hissing and hushing reflexes are natural: * c , → \check{c} / c : C.Kartv. * $\check{c}wal$ - 'a fang; a big tooth' : C.Nakh. * car - 'a tooth'; C.Kartv. * $ma\check{c}w$ - 'a badger' : C.Nakh. * $m\check{c}ar$ - 'a bear'...

An original hissing-hushing * ζ , strident sibilant is reconstructed on the basis of the following sound correspondence: C.Kartv. $\check{\zeta}$ ~ C.Nakh. $\check{\zeta}$ / ζ . Distribution of ζ , sibilant is free. It is distinguished by its illustrative abundance: C.Kartv. * $xo\check{\zeta}$ -o 'a beetle' : C.Nakh. * $xin\check{\zeta}$ -i ← * $xuin\check{\zeta}$ -i- 'louse'; C.Kartv. * $\check{\zeta}roy$ -a 'coloured' : C.Nakh. * $\check{\zeta}oq$ -a- 'coloured' : C.Kartv. * $\check{\zeta}i\check{\zeta}$ - 'a cricket' : C.Kartv. * $\check{\zeta}a\check{\zeta}$ - 'a grasshopper'...

Illustrative material of a hissing-hushing *ʒ, voiced spirant is distinguished by its small number. Only two examples are for *z, more less then in the case of *ʒ, voiced affricat. As it is seen, a low coefficient of paradigmatic frequency of voiced hissing-hushing sibilants is caused by the nature of these phonemes.

Postulation of voiced *z, sibilant is possible on the basis of identic correspondence: C.Kartv. ž ~ C.Nakh. ž. Process of hissing-hushing of z, → ž in a radical language of both groups is evidenced. According to this it is clear an origin of the Kartvelian ž – C.Kartv. *žyal- 'black-red', 'coloured' : C.Nakh. *žuyar- 'brown'...

An original aspirate hissing-hushing *s, spirant is reconstructed according to identic sound correspondence C.Kartv. š ~ C.Nakh. š. An aspirate *s, sibilant is distinguished by varieties of illustrative models. Its distribution is free; it is evidenced at the beginning of a word and in non-anlaut position, as well: C.Kartv. *šwel- 'a deer' : C.Nakh. *šon- 'a female aurochs'; C.Kartv. *waš-al- 'an apple' : C.Nakh. *waš- 'an apple'...

Chapter VII

§23. Backlingual consonants. Original backlingual consonants are well preserved in the languages of both groups. Difference between the consonants is minimum from viewpoint of evolution: g k ḳ γ x gutturals are presented by zero reflexation. On the synchronic level and historically as well, the Kartvelian and Nakh languages oppose similarly to the Daghestanian languages, where system of five-membered g k ḳ ḳ γ of backlingual occlusives and three-membered γ x x̣ of spirants occur. Typologically the similar spontaneous-sporadic phonetic (g → ž, k → č, ḳ → ě) processes of palatalization-

affricatization are evidenced from Kartvelian languages into Svan, and from the Nakh languages in Ichkerian and Ingush.

We discuss the correspondences evidenced among the backlingual consonants according to each member phoneme.

Distribution of an original velar occlusive-plosive *g* phoneme might be free. It is attested in anlaut and non-anlaut position of morphemes, as well. Postulation of a radical-lingual *g* voiced guttural is possible according to the formule of the following correspondences: C.Kartv. *g* ~ C.Nakh. *g* : C.Kartv. *gal-o 'a knee' — C.Nakh. *gol-o 'an elbow'; C.Kartv. *g* ~ C.Nakh. *k* — C.Kartv. *girc- 'smth. round; meat dumpling' : C.Nakh. *kirc-u 'a kind of dumpling'....

An aspirate *k* velar occlusive-plosive is distinguished by abundance of illustrative material. Its distribution was not limited. It is attested in the beginning of a word and in non-anlaut position... Reconstruction an original *k* voiceless guttural is possible according to the following kinds of phoneme correspondences: 1. C.Kartv. *k* ~ C.Nakh. *k* — C.Kartv. *kiṭ- 'a soup spoon' : C.Nakh. *kaṭ-o 'a bowl; a big wooden spoon'; 2. C.Kartv. *k* ~ C.Nakh. *g* — C.Kartv. *koc-o 'a small jar' : C.Nakh. *gorč-...

An original glottal occlusive-plosive *ḳ* guttural is mainly unchangeably preserved in all languages under research. But in the Vainakh dialects processes of deglottalization is observable. Reconstruction of *ḳ* is possible according to following formulæ of sound correspondences: 1. C.Kartv. *ḳ* ~ C.Nakh. *ḳ* — C.Kartv. *ḳonḳ- 'old clothes' : C.Nakh. *ḳoḳ- 'a sheepskin coat'; 2. C.Kartv. *ḳ* ~ C.Nakh. *q* — C.Kartv. *ḳwax- 'unripened' : C.Nakh. *qah_h- 'bitter'. The sound-correspondence *ḳ* — *q* as a result of pharyngalization of *ḳ* typologically has similar parallel in the related Ibero-Caucasian languages; cf.: Avar: And. *ḳə* ~ Did. *q* — Avar. *ωunkə*, And. *hainḳəwa* 'a mouce': Did. *aq'u*, Khvarsh.

aqwa- „id"...; an opposition $\text{ḳ} : \text{q}$ is formed on the basis of $\text{ḳ} / \text{q}$ phonetic substitution existing in radical Nakh; cf.: $\text{ḳ} / \text{q}$ alternation in the Kartvelian material: Zan (Megr.) $\text{qvar-ia} / \text{ḳvar-ia}$ 'a crow', $\text{qebur-i} / \text{ḳebur-i}$ 'hearth, home', Svan. $\text{ḳabä} / \text{qäba-}$ 'a skirt'...

A back-lingual voiced spirant γ is reconstructed on the basis of the identic sound-correspondence: C.Kartv. $\gamma \sim$ C.Nakh. γ . Distribution of $\gamma : \gamma$ opposition was not limited. It is attested in anlaut and non-anlaut position of morphemes. Coefficient of frequency of paradigmatic function of γ is high, which is shown by the rich illustrative material. Formules of γ spirant, according to which its postulation takes place, is the following: 1. C.Kartv. $\gamma \sim$ C.Nakh. $\gamma -$ C.Kartv. $^*\text{yeb-}$ 'to paint; paint' : C.Nakh. $^*\text{yarb-}$ 'black paint'; 2. C.Kartv. $\gamma \sim$ C.Nakh. $\text{ḡ} -$ C.Kartv. $^*\text{ywarḡ-}$ 'spite, harm, poison' : C.Nakh. $^*\text{qwanḡ-}$ 'vinegar'; $\gamma : \text{ḡ}$ sound-correspondence occur in the Kartvelian material; cf. Georg. $\gamma\text{viḡl-i} : \text{Zan } \gamma\text{vinḡ-a/e} : \text{Svan } \text{qwiḡe}$ 'liver'...

An original backlingual x voiceless aspirate spirant is reconstructed through one formule of an identic sound-correspondence: C.Kartv. $\text{x} \sim$ C.Nakh. $\text{x} -$ C.Kartv. $^*\text{čanex-} : \text{C.Nakh. } ^*\text{çoxar-}$; The fact that x phoneme occur unchangeably in the languages under research, speaks to its stability of articulation. It is distinguished by its zero reflexation. Distribution of x spirant is free for radical lingual condition of both groups.

Pharyngeal Consonants

Chapter VIII

The consonants which are pronounced on the right-side of a tongue bottom, at the back of pharyngs, are called pharyngeal affricates, but pharyngeal spirants are pronounced at the back of

a gullet. In the phonological system of the Kartvelian languages postulation of the pharyngeal consonants is possible through inner reconstruction. The sixth pharyngeal triplet, because of sequence of symmetry can be reconstructed with *q̣ q̣ q̣ member-phonemes components, in which *q̣ is a voiced member of a triplet, q̣ aspirate, and q̣ strident. If we discuss according to reflexation of the mentioned phonemes, q̣ and q̣ consonants are of affricative nature, cf.: C.Kartv. *q̣ → Zan k/x; C.Kartv. *q̣ → Zan ḳ/ç. Common Kartvelian *q̣ voiced pharyngeal affricate is reconstructed on the basis of Georg. q̣ : Zan k : Svan γ reflexation, in which Svan γ is distinguished as voiceness of an original affricate; cf.: C.Kartv. *q̣eb- 'a calf' → Georg. q̣bo- : Zan kab-ul-a : Svan γäb-en-a 'a bull-calf'.

The original pharyngeal spirants are well preserved in the Nakh languages. Reflexes of historical ω h_λ pharyngeal spirants in the Kartvelian languages were fused with γ x and k velar consonants. Reconstruction of the pharyngeal spirants are based on the Nakh languages data.

§24. An original voiced q̣ pharyngeal affricate is reconstructed on the basis of the sound correspondence C.Kartv. q̣w ~ C.Nakh. l. Common Nakh voiced lateral points to the voiceness of a reconstructed consonant, and Kartvelian q̣ points to its pharyngeal nature: C.Kartv. *baq̣w- : C.Nakh. *bal- 'a shoulder; shoulders'.

The Svan spirantive reflexes of a voiced q̣ pharyngeal affricate are demonstrated in the Nakh languages, in the other type of correspondence – C.Kartv. *q̣ ~ C.Nakh. h_λ / γ. The fact, that the correspondences of the second type appear only in the beginning of a word is not casual. In particular, from nine correspondences, in nine ones only anlautive h_λ / γ reflexes will ap-

pear for the Nakh languages – C.Kartv. *qeb 'a calf' : C.Nakh. *bah_h- 'a kid';

At the end we conclude: as the structural typology shows, dezorganization of pharyngeal phonemes in the Ibero-Caucasian languages begins with extinction of a voiced q affricate, as for dezorganization in bilabial occlusives, it began by disappearing of a bilabial p glottal.

From the languages under research pharyngeal voiceless aspirate q affricate is well preserved in Svan, in the mountain dialects of Georgian and in three Nakh languages. The phoneme q does not exist in the literary Georgian and Zan for a long time. Phonetic process of spirantization of an original q pharyngeal is already noticeable in Common Kartvelian. Existence of correspondence C.Kartv. x ~ C.Nakh q speaks to this fact: cf.: C.Kartv. q ~ C.Nakh. x oppositon, which supports the Common Nakh q → x spirantization. Radical lingual q pharyngeal affricate is reconstructed on the basis of the following correspondence: 1. C.Kartv. q ~ C.Nakh. q – C.Kartv. *qerc- 'a crossed tool; a hoe' : C.Nakh *qanč- 'crossed'; 2. C.Kartv. q ~ C.Nakh. x – C.Kartv. *maq-ar- 'country, land' : C.Nakh. *mox- 'land, country, the earth'; 3. C.Kartv. x ~ C.Nakh. q – C. Kartv. *max-al 'wheat, barley' : C.Nakh. *maq-i- 'bread; barley'...

Comparing with the corresponding Daghestanian data it is turned out that phonetical process of dezaffricatization-spirantization of q → x was characteristic both to the Nakh-Kartvelian and Daghestanian languages.

An original glottal q pharyngeal affricate is reconstructed on the basis of the following sound-correspondences: 1. C.Kartv. q ~ C.Nakh. q – C.Kartv. *qam-a 'a slave' : C.Nakh. *qen- 'a begger, poor': 2. C.Kartv. q ~ C.Nakh γ – C.Kartv. *matqal- 'wool' : C.Nakh. *taryan- 'hair'; 3. C.Kartv. q ~ C.Nakh *ç –

C.Kartv. *qal- 'killing' : C.Nakh. *çaw- 'killing'; 4. C.Kartv. ɣ ~ C.Nakh. ç C.Kartv. *ɣun- 'dark' : C.Nakh. *çun- 'night'; 5. C.Kartv. ɣ ~ C.Nakh. ɣ - C.Kartv. *qwil- 'bone' : C.Nakh. *ɣur-um 'bone'...

The second and third kinds of formulae confirm that the phonetic process of spirantization of ɣ affricate is of Common Nakh: ɣ → ɣ̣ depharyngealization was characteristic to the lingual condition of Common Kartvelian and radical Nakh, as well.

§25. Pharyngeal spirants. In historically attested Nakh languages pharyngeal ω voiced and h_λ voiceless spirants are unchangeably preserved. Their paradigmatic frequency is high. In Vainakh position of ω is recorded. It is evidenced in posterior position of consonants: bω, dω, ʒω, ʒ̣ω, zω, ʒ̣ω. In Bats besides the above mentioned positions pω, tω, çω, ɣ̣ω combinations with glottal consonants are natural. In other situation, phonetical process ω → ç appears in the Nakh languages.

Common Nakh voiceless aspirate h_λ pharyngeal spirant is unchangeably preserved in Bats x and Khildikhar dialect of Ichkerian. In other lingual units non-anlautive h_λ → ç appears sporadically.

In some Bats words phonetic process ω → ɣ, h_λ → x of velarization of ω, h_λ spirants is noticeable, which seems to be originated in the entrails of this language: cf.: C.Nakh. *bωiʒ → Ing. bωiʒ-uo 'a spider', but Bats. byaʒ- 'a hedgehog'; C.Nakh. *ph_λa-ɣal- → Vainakh ph_λa-gal-, but Bats pxa-ɣal- 'a hare'...

An original ω voiced pharyngeal spirant is reconstructed on the basis of two sound correspondence formulae: 1. C.Kartv. ɣ ← *ω ~ C.Nakh. ω → / h_λ - C.Kartv. *byaw- 'a nest': C.Nakh *bωan- 'a nest'; C.Kartv. *ɣeʒ-o 'a small bird, a shrike' : C.Nakh *ωaʒ-u- 'a sparrow'; 2. C.Kartv. r ← *ω ~ C.Nakh. ω -

C.Kartv. *braw-al 'lots, many/much' : C.Nakh. *bwan- 'an army';
C.Kartv. *warw-a 'eight' : C.Nakh. *barh_A- ← *barw- 'eight'...

Postulation of voiceless aspirate pharyngeal h_A spirant is possible on the basis of two simple formulæ of sound correspondence: 1. C.Kartv. x ~ C.Nakh. h_A - C.Kartv. *m-xul- 'a lizard' : C.Nakh. *ph_Aid- ← *h_Awid- 'a frog'; 2. C.Kartv. k ~ C.Nakh. h_A - C.Kartv. *kwin- 'soul, brain' : C.Nakh. *h_Awad- 'brain'; h_A → k phonetic process presumable for the Kartvelian language is really attested in the Dido languages. cf.; Avar. tɛx̣ / tɛh_A : Bezh. tɛk 'a book, leather'...

The historical phonetic data of the Nakh languages annuls the view on the Daghestanian languages about the secondary origination of ω, h_A pharyngeal [B. Giginishvili]. On the contrary, according to the Nakh languages data postulation of pharyngeal spirants is possible even in the languages, in which ω, h_A, as phonemes, do not exist (Common Kartvelian, Common Daghestanian).

§26. Laryngeal h voiceless spirante. Although the zero index of paradigmatic frequency of laryngeal h phoneme in the languages of both groups, we consider its postulation to be possible for a radical lingual condition according to one identic sound-correspondence: C.Kartv. h ~ C.Nakh. h - C.Kartv. *he - 'this (demonstrative pronoun)' : C.Nakh. *ha 'demonstrative pronoun'.

Here we note, that definition of history and qualification of a h sound is not excluded in future.

Part III

Syntagmatic Analysis of Consonants

System

The root of the languages under research gives us opportunity to speak about phoneme-correspondences on consonant-complexes level. Besides the morphemes with a single-phoneme of C type, a large number of roots of CVCC, CCVC, CCVCC structure is reconstructed for the radical-lingual condition of Common Nakh and Common Kartvelian. As it was expected, harmonious and non-harmonious groups are distinguished in consonant-complexes.

§27. Harmonious groups. Harmonious consonantal groups are homogenous. They can be decessive and non-decessive, as well. Among the decessive-harmonious groups of the first class the following correspondences were manifested: C.Kartv. C^oF₂ ~ C.Nakh C^oF₂ – by : bω, px : px, px : ph_λ br ← *bω : bω, tx : tx, tx : dω, tq : tq : tq : dω, ʒγ : ʒω, cx : cx, cx : čx, cq : cq, cq : čq, ʒγ : ʒω, čq : tq ← *čq; C.Kartv. F₁F₂ ~ C.Nakh. F₁F₂ – sx : šh_λ, šx : žω, sk : sk.

The following correspondences C.Kartv. st : C.Nakh. st, C.Kartv. bz : C.Nakh. pš ← *bž must be considered as identical correspondences of non-decessive harmonious complexes.

§28. Non-harmonious consonantal groups. Non-harmonious are the consonant-correspondences, which can not take the place of a single consonant in this or that surrounding. We consider such **consonant + sonor** and **sonor + consonant** syntagmatic groups. In Common Nakh radical language there is a severe rule without exception: illegality of **consonant + sonor**

consonantal groups in anlaut and non-anlaut positions. That is why, CS → SC occur in Common Nakh everywhere, while in Common Kartvelian an original CS sound-complex is preserved.

§29. **Sonor + sonor.** Reconstruction of sonor + sonor correspondences is possible on the basis of the correspondence C.Kartv. rt ~ C.Nakh rl. In this case, dissimilative phonetic transformation of Ingush rl → rd type for the Common Kartvelian lingual period is assumed: *rl → *rd → rt; cf.: C.Kartv. *m-art-en 'left, wrong' → Svan. mərten 'left' : C.Nakh *arl-in 'left' → Bats. arl-iⁿ, Ing. ärd-ä „id"...

§30. Through the comparative analysis with the corresponding Common Nakh data of vowel and consonant system, a number of phonetic processes, which were characteristic to radical Nakh, were manifested.

For qualified researchers of historical phonetic of the Kartvelian languages, it is clear that phonetic changes which took place in Common Nakh radical language, belong to the Svan type; typologically, changing of an original phonological system in Common Nakh is similar with transformation of Common Kartvelian phonological system – in Svan.

Thus, according to the viewpoint of transformation of paradigmatic system and original phonetic stock, Common Nakh has close parallel with historical Kartvelian languages, in particular, with Svan.

In conclusion the results of research are summed up.

The main thesis are published in the following list of reference:

1. Comparative Dictionary of Kartvelian Dialects. Monography, Tb., 2000-2003, p. 518 (in Georg.).

2. Ibero-Ichkerian Comparative Grammar. Monography (is being printed) p.760 (in Georg., sum. – in Engl.).
3. From the Kartvelian Vocabulary. – Etymological Indexes, Tb., 1989 pp. 106-114 (in Georg., sum. – in Russ.).
4. From the Kartvelian Vocabulary. – Etymological Indexes, Tb., 1990, pp. 88-92 (in Georg., sum. – in Russ.).
5. From the Kartvelian Vocabulary. – Etymological Indexes, Tb., 1991, pp.87-94 (in Georg., sum. – in Russ.).
6. Towards Two Plants Names in the Kartvelian Languages. – Etymological Indexes, Tb., 1988, pp. 93-97 (in Georg., sum. – in Russ.).
7. Towards History of Labialized Consonants in Ingush and Other Nakh Languages. – AICL, vv. XIII-XIV, Tb., 1992, pp. 107-118 (in Georg., summaries – in Russ. and Engl.).
8. On Some Problems of Historical Phonetics in Svan. – v. VIII, Tb., 2003, pp. 217-225 (in Georg. – sum. in Engl.).
9. Zanizms in Svan. – Kartvelological collection of papers, II, Tb., 2003, pp. 111-115 (in Georg. – sum. in Engl.).
10. Common Kartvelian Etymologies. – Caucasiologic collection of papers, Tb., 2004, pp. 116-123 (in Georg.).
11. Ibero-Nakh-Daghestanian sound-correspondences. – AICL, v. XXXV, Tb., 2005, pp. 303-317 (in Georg.).
12. Towards $w \rightarrow r$ Similar Transformation in Kartvelian and Common Nakh. – Kartvelological collection of papers, v. IV, Tb., 2005, pp. 107-110 (in Georg. – sum. in Engl.).

Abstracts of Papers

1. Nakh-Kartvelian sound correspondences (consonantism). – Materials of the 60th Scientific Session of the Institute of Linguistics, Tb., 2001, pp. 65-68.

2. Towards one kind of sound-correspondence in the Ibero-Caucasian Languages. – Materials of the 61th Scientific Session of the Institute of Linguistics, Tb., 2002, pp. 35-36.

3. On similar reflexes of Proto-Caucasian l sonant. – Kutaisuri Saubrebi, materials of IX Symposium, Kutaisi, 2002, pp. 82-83.

4. From Comparative studyng of the Ibero-Caucasian Languages. – Materials of the 63th Scientific Session of the Institute of Linguistics, Tb., 2004, pp. 61-66.

5. Proto-Iberian Vocabulary in the Kartvelian Dialects. – Materials of the XXIV Republic Dialectological Scientific Session, Tb., 2004, pp. 78-82.

6. Ibero-Ichkerian Comparative Phonetics: Vocal System. – Arn. Chikobava Sakitkhavebi, XVI. Abstracts of papers, Tb., 2005, pp. 96-102.

7. Lexemes from Proto-Ibero-Caucasian in the Kartvelian Dialects. – Materials of XXV Republic Dialectological Scientific Session, Tb., 2005, pp. 67-71.

8. Evolution of sibilant consonants in Kartvelian and Radical Nakh. – Materials of the 64th Scientific Session of the Institute of Linguistics, Tb., 2005, pp. 37-44.

ტირაჟი 120

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0128, ი. ჯავახიშვილის გამზ. 1, ☎: 29 09 60, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge